

9(56)

d-52

6262

1894

9(56)

1-52

4

ԿԱՅՄՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՓՐԿՈՒԻ

ԿԱՄ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ ԻԱՆ Բ.

ՀԵՂԻՆԱԿՔ

ՊԱՌՈՆ ԷՏՈՒԱՌ ԼԸ ԺԷՕՆ

Նախկին Հիւպատոս Պեղծիգայի

Ե Ի

ՏԻՐԱՆ ՊԷՅ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

ԱՆԿԱՄ ՀԻՒՊԱՏՈՍՈՒԹԵԱՆՅ ԳԻՒԱՆԻ

Արսաբին գործոց Նախարարութեան

121

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑԱԻ ԵՒ ՏՊԵՑԱԻ

Զանխիք եւ Ծախիւք

Ի ԶԵՌՆ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ՀՊԱՏԱԿԻ ՈՒՐՈՒՄՆ

Օսմանեան Տէրութեան

معاونت جليله ستك وخصتيه طبع اولخشد

3012

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳԻ ԵՒ ՎԻՄՈՒԳԻ Գ. ՊԱՂՏԱՏԻԱՆ

Սուրբան համալ աւսսէսի, քիւ 14.

1894

13/05

2343

39

2004

Երանի՛ այն ժողովուրդին զոր
Ն.Կ.Վ. Կազի Սուրբան Ապս-իւլ-Հա-
միս Բ.ի նման արդար ու գրասիրս
Գանակալ մը կը կառավարէ :

ՊԱՌՈՆ ԷՏՈՒԱՐ ԼԸ ԺԷՐՆ

ԱՌ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԻՄ ՕԳՈՍՏԱՓԱՌ ՈՒ ԳԵՐԻՇԵԱՆ ՏԷՐՍ

ԿԱԶԻ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ.

Ն. Կ. ՎԵՏԻՊԻՆ

Իր ընդարձակածալ կայսրաբեան Գերագոյն
Արդարութիւնը, բարեհաճի նպաստաւոր կեցալ
ընդունիլ այս գիրքը, որ խորին յարգանաց եւ կա-
սարեալ հպատակութեան առհաւաստեայ մըն է

Զոր կը դնէ Իւր ոտից առջեւ

Իր բոլոր ծառաներուն ամենէն խոնարհի,
ամենէն անձնուէրն ու ամենէն հաւատարիմը

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Բարիզ, 10 Յուլիս 1893.

ԱՌ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՎԵ ՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԻՄ ՎԵՀԱՊԱՆԾ ՈՒ ԳԵՐԻՇԵԱՆ ՏԷՐՍ

ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ.

ԿԱՅՍՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՕՍՄԱՆՅՈՒՑ

Վեհափառ Տէ՛ր ,

Եօթը տարիի չափ պատիւ ունեցայ ծառայել Ձեր Օգոստափառ Անձին ու Ձեր կառավարութեան :

Ապացուցանելու համար իմ խորին երախտագիտութիւնս բոլոր այն բարիքներուն համար , զորս Ձեր Վհափառութիւնն հաճեցաւ ընել ինծի , համարձակեցայ , Վհափառ Տէր , այս մի քանի էջերը գրել աշխատակցութեամբ Պ. Լը Ժէօն պառոնին հետ , ամբողջ աշխարհի ցուցունելու համար որ ամենէն մեծ , ամենէն վեհանձն , ամենէն բարեգութ , ամենէն արդար , ամենէն քաղաքագէտ Կայսրը , վերջապէս այն Կայսրը որ իր ժողովուրդն ու հայրենիքն ամենէն աւելի կը սիրէ եւ գիշեր ցերեկ կ'աշխատի անոնց շահուն համար , անժխտելի կերպով Ձեր Կայսերական Վհափառութիւնը , իմ Օգոստափառ եւ մեծանձն գերիշխան Տէրս է :

Ամբողջ եւրոպա միանգամ ընդ միշտ պիտի իմայնայ բոլոր այն բարիքը զոր Ձեր Կայսերական Վհափառութիւնն ըրած է ու կ'ընէ շարունակ թէ՛ իր Կայսրութեան եւ թէ՛ ժողովրդեան , առանց կրօնքի

խորութեան, Օսմանեան դահուն վրայ իւր բարե-
բաստիկ գահակալութենէն ի վեր:

Կը համարձակիմ յուսալ որ Ձեր Վեհափառու-
թիւնը պիտի հաճի աչքէ անցընել այս գրքոյկը, զոր
իմ տկար գրիչս յանդգնեցաւ գրել, միշտ Պ. Լը Ժէօն
պառոնին հետ աշխատակցութեամբ, եւ պիտի հաճի
ընդունիլ զայն իբր առհաւատչեայ իմ բովանդակ
խորին սիրոյս եւ երախտագիտական զգացմանցս,
որով մնամ

Վեհափառ Տէ՛ր

Ձեր Կայսերական Վեհափառութեան
ամենախոնարհ,
ամենաանձնուէր ու ամենաերախտագիտ
ծառայն

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Ա Ռ

Մ Ե Ծ Ա Փ Ա Ռ

ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԲԱՆ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ

ԿԱՅՍԻ

ՎԵՀԱՊԱՆԾ ԳԱՀՈՒՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

Յաղթ եւ հրգօր, խաղաղասէր, յուսամիս,
Իմաստութեամբ եւ արքնութեամբ անասան,
Դո՛ւ որ վարես, Սուլթան մեր Ապս-իւլ-Համիս,
Ազգդ եւ ըզմեզ, ամաց հետէ վեճասան,

Օսմանեան պերն Կայսերց յաշորդդ Հարազատ,
Որ մի՛ս ուղիղ կրէիւ, արդար դասասան
Ունիս՝ որոնց յար հրպատակ — յա՛ր ազատ —
Ընդ հովանեաւ Դահոյդ փնտեն ապաստան,

Թագաւո՛րդ, որ յուսապարգեւ կրես բագ,
Որ գրքասիրս եւ ներող ես գերազանց,
Սիրես Կըրօնդ, պաշես Ասուածդ անսայթափ,
Եւ յարգես կրօնքն ալ այլ ազգաց եւ ազանց,

Ո՛հ, բոյլ տո՛ւր մեզ, անկեղծ, անեղծ ի բարբառ,
Քոյ շրմորհաց, բիւր բարութեանց Քոց փոխան,
Օրհնե՛լ ըզՔեզ, երգել «Արֆա՛յդ մեծափառ,
Կեա՛ց Դու յաւերժ, Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս իսան»:

Ա. Գ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Երանի՜ քեզ քաղաքդ որ ունիս
քաղաքդ իմաստուն :

Երկրի մը յառաջադիմութիւնը, զարգացումը եւ փրկութիւնը նոյն երկրին վրայ տնտեսական ինքնակալին իմաստուն եւ արդար կառավարութեան կախումն ունի :

Սոյն գրքի Գաղղիերէն բնագիրը եւ Հայերէն թարգմանութիւնը կարգացող ինքնին պիտի մտադրէ եւ պիտի համոզուի թէ արդարեւ մեր Օսմանեան երկրին քիչ ժամանակուան մէջ մեծաքաղ յառաջադիմութեան եւ զարգացման պատճառ նոյն իսկ պիտի ինքնակալին ոչ միայն իմաստունութիւնը եւ արդարութիւնն է, այլ այն յատկութեանց հետ միացեալ բազմակողմանի իմացականութիւնը եւ անաչառ հայեցողութիւնն է : Հարկ չկայ արտաքին տնտեսական զարգացման յայտարարութեանց, գործերն ինքնին իրենց ամենայն ստորոք կենդանի վկայներ են Մեր Օգոստոսիան ինքնակալին փառքին :

Սոյն գրքին հրապարակ ելլելէն առաջ արդէն ամենայն տեսնեալ միտք համոզուած են Ն. Կ. Վեհափառութեան Կաթի Սուլթան Համիտ Բ. Խանի իմաստուն եւ գործունեալ կառավարութեան վրայ, եւ հրապարակապէս թերթերն անընդհատ ծայնակցելով իւր գործերուն՝ համայն եւրոպայի համակրութիւնն եւս գրաւած է :

Արդարացի է ուրեմն Գաղղիացի Հեղինակին սա յայտարարութիւնը թէ « Երանի այն ժողովրդեան որ մի այսպիսի իմաստուն ինքնակալի իշխանութեանը տակ կ'ապրի, որոյ նմանը անցեալի մէջ հազիւ տեսնուած եւ ապագայի մէջ ալ դժուարին պիտի գտնուի » : Եթէ այս երանութիւնը վայել է ամենայն հպատակ ազգաց Օսմանեան, եւս առաւել մեզ Հայոցս որոյ գոյութիւնը գրեթէ հինգ դար ժամանակէ ի վեր

Օսմանեան հօգօր դրօշակին ճակ ամուր եւ հաստատ մնացած է իւր ներքին իրաւունքներովն հանդերձ ազատ եւ անվթար : Եւ այս օր ալ մի իմաստուն եւ արդարակոորով եւ ոգորմած Կայսեր հովանաւորութեան ներքեւ կրնանք պարծիլ մեր գոյութեանը մէջ :

Խոնարհ թարգմանիչը սոյն գրքին Հայ թարգմանութիւնը հրապարակ հանելուն ուրիշ նպատակ չունի, բայց եթէ այն՝ որ երբ օտար լեզու մը հեռաւոր վայրերէն ծայներ կ'արձակէ ժամանակակից իմաստուն Կայսեր գործերն փառաքանելով, մենք բազմաթիւ Հայերս որ ի մօտոյ կը վայելեմք նոյն Կայսեր գործոց արդիւնքն՝ առաւել եւս իրաւամբ ծայնակից պարտիք լինել օտարին յայտարարած ճշմարտութեանցը : Եւ այն ամենայն անհուն արդեանց փոխարէն ուրիշ բանով չենք կարող մեր զգացումը գոհացնել, եթէ ոչ զիմելով առ Բարձրեալն յերկինս, եւ աղօթելով Նորին Վեհափառութեան անզին կենտոցը եւ միաժայն բարբառով գոչել, Կեցցէ միշտ եւ կեցցէ յաւէտ ոգորմած եւ սիրելի ինքնակալն մեր Սուլթան Համիտ Բ. Խան Կազի :

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ

ԻՄ ՃԱՄԲՈՐԳՈՒԹԵԱՆՍ ՆՊԱՏԱԿՆ Ի ԲԱՐԻՉ

1892-1893

1892 Յուլիս 10ին Պոլիսէն ելայ Բարիզ գալու համար .

1. Պէլճիքայի նախկին հիւպատոս պարոն Լը Ժէօն պառոնին հետ աշխատակցութեամբ այս գրքոյկն հրատարակելու համար .

2. Ամբողջ աշխարհի ցուցունելու համար մեծ Սուլթանին իր ժողովրդեան նկատմամբ ունեցած բարեսրտութիւնը :

Այս էր ահա Բարիզ ճամբորդելուս նպատակը, որու հասնելուս երջանիկ եմ տարի մը ետքը, ի շնորհս այս գիրքն ինձի հետ ստորագրող Պ. Լը Ժէօն պառոնին գրչին աջակցութեանը :

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Բարիզ, 10 Յուլիս 1893.

ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՓՐԿՈՒԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ.

Բովանդակություն. — Յառաջդիմութեանց դարը : — Մարդկութեան բարեբանները : — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Խան Բ : — Բարեմասնությունիւն եւ առաքինությունիւն Ն. Կ. Վ. Կազիսութեան : — Խալիվայություն : — Իր զօրու-թիւնը :

2343 39 Քաղաքակրթութեան ընդհանուր պատմութեան մէջ ԺԺ. դարը մասնաւոր տեղ մը կը բռնէ , վասն զի անոր գործը մեծ եղաւ : Մարդկութիւնն հսկայա-քայլ յառաջացաւ զէպի խտէալ մը , զոր սրչափ կը յառաջանար՝ այնքան աւելի լուսաւոր ու շողշողուն կ'ընդհմարէր : Այս դարն իրաւամբ յառաջդիմու-թեանց դար կոչուած է , եւ բոլոր անոնք որ , հե-ռուէն կամ մօտէն , օգնեն այս սքանչելի ծաղկման , մեծ պիտի կոչուին :

Մարդկութեան այս բարեբարներուն մէջ կայ հատ մը , որու պատկեր պիտի հիւսէ անաչառ պատ-մութիւնը եւ ապագայ սերունդները յիշատակարան-ներ պիտի կանգնեն անոր , այն է Ն. Կ. Վ. Կազի Սպտ-իւլ-Համիտ Խան Բ :

Տարակոյս չիկայ որ ժ.Թ. դարը իրաւամբ կրնայ պարծիլ այնպիսի գահակալներու վրայ, որոնք զանազան նկատմամբ արժանացած են այն ժողովրդագոյն սիրոյն, զորս Ամենաբարձրեալն, որու ներկայացուցիչներն են իրենք աշխարհիս վրայ, իրենց մականին տակ դրած է, որպէս զի անոնց բարի հովիւներն ըլլան։ Բայց անոնց ցոյց տուած բարեմասնութիւններն ինչ որ ալ ըլլան, ինչ որ ալ ըլլան այն մխիթարիչ ու կազդուրիչ օրինակները, զորս տուած են, անոնց եւ ոչ մին կրնայ հաւասարիլ Օսմանցւոց վեհապանծ Կայսեր։

Իր զիտաւորութիւններն յղանալու մէջ չըջահայեաց ու յարատեւ, իր յատակագիծներու պատրաստութեան մէջ խոհուն ու ճարպիկ եւ անոնց գործադրութեան մէջ որքան խոհեմ նոյնքան ալ հաստատամիտ, Օսմանեան կայսրութիւնը զօրութեան եւ երջանկութեան անանկ աստիճանի մը հասցուց, որու կը նախանձին դրացի պետութիւնք, եւ Թուրքիան Եւրոպական խաղաղութեան գերագոյն դատաւորն ըրաւ ինչպէս ժ.Զ. դարուն մէջ։

Ինչպէս որ կը պատահի խիստ շատ անգամ, այս արտաքին վիճակը ձեռք չի բերուեցաւ ի վնաս երկրին աշխատող դասերուն անդորրութեան։ Ընդհակառակն երկուքն ալ համընթաց քաղեցին եւ մին միւսին հետեւութիւնն եղաւ։ Սուլթանին հոգածութիւնը, որ միշտ արթուն է, երբ խնդիրը բարիք ընելու վրայ է, խորունկ կերպով ուսումնասիրեց բոլոր այն խնդիրները, որոնք կրնային իր հաւատարիմ հպատակներուն վիճակին բարւոքման նպաստել։

Գահուն վրայ ծաղկեցուց ոչ միայն քաղաքա-

գէտի տաղանդներն ու վարիչի հանճարն, այլ եւ փիլիսոփայի գիտութիւնն ու իմաստնոյ առաքինութիւնները։

Պատմական տարեգրութիւնք արձանագրած են հռչակաւոր աշխարհակալաց անունները, որոնք զաշխարհ լեցուցին իրենց յաղթանակներուն աղմուկով։ Համբաւաւոր խօսք մը կ'ըսէ թէ երկիրս լոեց անոնց տոջեւ։ Բայց անոնց համբաւը շատ սուղի եղաւ, հազարաւոր մարդոց կեանքովը գնուեցաւ, իրենց թափնները ծածկող արիւնը զիրենք ալ աղարտեց։

Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտուլ-Համիտ Բ.ի գերագոյն պատին այն պիտի ըլլայ որ իր փափագածը ամենէն մաքուր փառքն է, զոր դարերու յաջորդական անկումը միշտ անմահութեամբ աւելի երիտասարդ կը թոյլու, այն զոր կուտայ անպատում բարութիւնը։

Իր իշխանութեան ամէն մէկ վայրկեանը նշանաւոր է մեծանոցի վեհանձնութեան գործով մը եւ Օգոստոսիառ Փատիշահը ամէն օր կրնայ ըսել, ինչպէս ասեմով Տիտոս կայսրը. «Օրս չի կորսնցուցի»։

— Ն. Կ. Վ. Կադի Ապտուլ-Համիտ ոչ միայն հայրենեայ վերանորոգիչը, այլ եւ ժողովուրդին Հայրն է։

Եւ իր հպատակներուն յարգանքներէն բղխող այս սքանչացումները իրեն չեն տրուիր միմիայն իւր մականին տակ գտնուող անհուն կայսրութեան մէջ, որ հին ցամաքին երեք մասերուն վրայ կը տարածուի; այլ եւ հարիւրաւոր միլիոն մարդկային ձայներ միանալով ամբողջ տիեզերքի մէջ կը հռչակեն զինքը գովեստից համարգով մը։

Վասն զի արդարեւ Ն. Կ. Վեհափառութիւնն Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ., որ Կայսր եւ միանգամայն Կրօնապետ է, Իր Օգոստոսփառ Անձին վրայ միացուցած է աշխարհական իշխանութիւնն ու հոգեկան ամենագորութիւնը :

Ժառանգորդ Խալիֆայից, տէր եւ պաշտպան Մէտինէ ու Մէքքէ սուրբ քաղաքաց, բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալք կը մեծարեն զինքը իբր օրինաւոր յաջորդ Մարգարէին, Աստուծոյ շուքն աշխարհի վրայ :

Կոստանդնուպոլսէն, այն աննման մայրաքաղաքէն, որու համար Նաբօլէոն կ'ըսէր թէ՝ « Կոստանդնուպոլսոյ տէր եղողը Եւրոպայի եւ Ասիայի տէրն է », Իր բացարձակ ու անթխտելի գերիշխանութիւնը կը տարածէ բոլոր Մահմետականաց վրայ, աշխարհի որ կողմն ալ որ գտնուին, թէ՛ հին ցամաքին եւ թէ՛ նոր աշխարհի մէջ :

Ատոնք կրնան հպատակ ըլլալ Մեծն Բրիտանիայի, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ կամ ուրիշ որ եւ է պետութեան, իրենց սիրտը միշտ Փատիշահին, Խալիֆային հետ է, եւ Նա միայն կը հրամայէ անոնց խիզճերուն :

Դեռ մօտ ատեններս ասոր վճռական մէկ ապացոյցը տուին այն ինքնաբուղի յարգանքով, զոր Երկնային Կայսրութեան ընդարձակ Եռննամ քաղաքը բնակող Մահմետականներ, Հնդկաստանցի եւ Պախարացի երեւելի անձինք եւայլն, եկան հոս մատուցանել իրենց գերագոյն դատաւորն եղող Խալիֆային :

Այս հոգեկան իշխանութիւնը, որով Խալիֆան

հարիւրաւոր միլիոն Մահմետականաց կրնայ օրէնքներ տալ, եւ այդ օրէնքներն ալ կատարեալ հնազանդութիւն ու յարգանք կը գտնեն, Վասն զի անանկ անձերու ուղղուած են, որոնք Հաւատքի նուիրագործած Պարտականութեան գաղտփարին համոզուած են, այս իշխանութիւնը կ'ըսենք, Ն. Կ. Վեհափառութեան Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի տիեզերական ազդեցութիւն մը եւ զօրութիւն մը կուտայ, զորս ուրիշ եւ ոչ մէկ գահակալ կրնայ պարծիլ թէ ունի :

Այն օրէն ի վեր որ Սուլթան Սէլիմ Ա. Եգիպտոսի տիրեց եւ իր օրէնքին տակ առաւ Մարգարէին ծննդեան, մարգարէութեան ու մահուան հանդիսավայր եզոզ սուրբ տեղերը, երկրի մակերեւոյթին վրայ տարածուած բոլոր Մահմետականք միշտ բարձրաձայն ընդունած են Օսմանեան Փատիշահներու սոյն գերիշխանութիւնը, Վասն զի Խալիֆայութիւնը նոր փայլ մը կ'ստանար անոնց վրայ :

Օսմանի գահուն վրայ իրարու յաջորդող բոլոր գահակալք այս գերիշխանութիւնը ժառանգեցին եւ եթէ երբեմն քաղաքական կարեւոր զբաղումներ կամ մարդկային որ եւ է կամքէ անկախ նկատողութիւններ չի թողուցին Փատիշահներուն որ ի գործ դնեն զայն, այսու հանդերձ միշտ անեղծ պահեցին ու նուիրական աւանդի մը պէս իրարու յանձնեցին զայն : Ն. Կ. Վեհափառութեան Կազի Սուլթան Ապտ իւլ-Համիտ Բ.ի վերապահուած էր տիեզերական Խալիֆայութեան մեծապանծ գաղտփարը զայն ի զոր միջնցնելու փորձ ընող ամպիրէն ազատելու նշանաւոր պատիւը, զայն վերացեալ կրօնքներու

շահագրտական կարգէն հանելով ու յաղթական գործադրութեան մը իրական կարգին մէջ փոխադրելով:

Իր շնորհիւ կատարեալ խալիֆայութեան օրերը վերադարձան եւ այդ խալիֆայութիւնը վերստին այն շողշողուն փարոսն է, որ կ'առաջնորդէ բոլոր Մահմետականներուն:

Այս բարոյական ոյժը, որ մարդու մը ունեցած ամենէն հսկայական ոյժն է, — վասն զի խալիֆային մէկ պարզ նշանը կրնայ շարժումի մէջ դնել հարիւրաւոր միլիոն էակներ, որոնք ամէն զոհողութեան պատրաստ են, — Ն. Կ. Վեհափառութիւնն Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. երբէք ի գործ չի դրաւ զայն, բայց եթէ մարդկութիւնը պատերազմի պատուհասէն պահպանելու եւ անոր պողաքեր աշխատութեան անդորրութիւնն ապահովելու համար:

Երբէք Ն. Կ. Վեհափառութեան Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ձայնն ի զուր չի բարձրացաւ խաղաղութիւն պատուիրելու համար եւ իր պատուէրներուն հետեւեցան միշտ: Արդարեւ Օսմանցւոց Կայսրն իրաւունք ունի բարձրաձայն եւ ուժով խօսելու եւ կրնայ պահանջել որ իր խօսքերը մտիկ ըլլաին:

Իր քաղցրութիւնը հզօրներու քաղցրութիւնն է, իր հեզութիւնն հանգչող առիւծին հեզութիւնն է:

Եթէ, Աստուած մի արասցէ, զայ օր մը որ, խաղաղութիւնը պահպանելու համար եղած բոլոր ջանքերուն հակառակ, պատերազմի սոսկումը տիրէ եւ ըրպայի վրայ, եթէ Թուրքիա իր շահերը պաշտպանելու եւ պատիւը պահպանելու համար, ստիպուի սուրը պատահանէն քաշել, կրնայ այն օրը իր թուրը կշիռին մէջ նետել կրկնելով այն նշանաւոր խօսքը

զոր Պրէննոս ըսաւ պարտեալ Հոռվմի առջեւ. «Վայ յաղթուողին»: Եւ ահա իր հաւատարիմ հպատակները, ամենէն բարձրատիճանէն մինչեւ ամենէն խոնարհը, ամենքն ալ գիտնալով որ այս սքանչելի վերանորոգութեան արժանիքն ու պատիւը անժխտելի կերպով Ն. Կ. Վեհափառութեան Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտի կը վերաբերին, անոր համար այնքան ջերմ սէր մը կ'զգան եւ խոր մեծարանօք կը շրջապատեն զայն:

Սքանչացան անոր վրայ ձախորդութեան վտանգաւոր օրերուն մէջ, երբ արժանի էր իբր օրինակ ծառայել Լատին բանաստեղծին, երբ կը գրէր հետեւեալ նշանաւոր տողերը.

Justum ac tenacem propositi virum
Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinae

Տեսան որ ինքզինքը բոլորովին նուիրեց հայրենիքին վերականգման, անոր արիւնոգ վէրքերը դարմանելով եւ կեանքը նուիրելով իրենց շահերուն պաշտպանութեան, իրենց օրինաւոր փափաքներուն իրականացման:

Ամէն օր փորձով տեսան իրենց վիճակն ապահովելու համար ունեցած հեռատեսութիւնը, տառապողներու կամ դժբաղդութենէ հարուածուողներու համար ունեցած անսահման կարեկցութիւնը, իր վեհանձնութիւնը, զոր ոչինչ կը ձանձրացնէ եւ որ ամէն անգամ, երեւնալու նոր առիթ մը գտնելուն պէս, աւելի բարձր ի տես կուգայ. իր անհուն

գթութիւնը, որ մահուան պատիժի վերցուելուն խնդիրը լուծեց Թուրքիոյ մէջ, մինչդեռ Արեւմուտքի փիլիսոփայներն տակաւին կը վիճին այս խնդրոյն վրայ, եւ որ, փոխանակ յանցաւորները ընկերութեան կաշգէն բառնալու, ժամանակ ու կարելիութիւն կուտայ անոնց զղջալու:

Առանց ուղեկու յաւակնիլ նուազեցնել արժանիքն այն նախարարաց, զորս Նորին Վեհափառութեան բարձր վստահութիւնը կոչեց աջակցիլ Իրեն եւ Իրեն հետ աշխատիլ Կայսրութիւնը վերակենդանացնելու վսեմ գործին, կրնանք բարձրաձայն եւ առանց հերքումէ վախնալու ըսել թէ, այս իշխանութիւնն նշանաւոր ընող վերանորոգիչ բոլոր միջոցներուն նախաձեռնութիւնը նոյն իսկ Ն. Կ. Վ. Կազի Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի կը պատկանի: Բարեկարգութեանց զաղափարը գահէն իջաւ եւ նոյն իսկ բարձրէն իջնելուն համար է որ մեծ բաներ ծաղկեցուց ու պիտի ծաղկեցնէ տակաւին:

Ն. Կ. Վեհափառութիւնը Ոստիկանութեան Նախարարութիւնը յանձնեց Ն. Վ. Նազըմ պէյի ի մեծ գոհունակութիւն ամենեցուն:

Ն. Վ. Նազըմ պէյ, իր Վեհապետին յաւիտենական փառացն, իր հայրենեաց մեծութեան ու երջանկութեան եւ անոր սեպհական փառքին պահպանութեանը համար, իր պաշտօնավարութեան առջի օրէն սկսաւ կէտ առ կէտ հետեւիլ այն մեծ ու իմաստուն յատակագծին, զոր Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Խան հաղորդեց իրեն պաշտօնի մտած առին:

Արդարեւ այն օրէն ի վեր մայրաքաղաքին ամ-

բողջ ժողովուրդը անգագար շնորհակալ կ'ըլլայ Ն. Կ. Վ. Սուլթանին այն բարեբաւարիկ ընտրութեան համար զոր ըրաւ ասանկ կարեւոր պաշտօն մը յանձնելով Ն. Վ. Նազըմ պէյի նման խելացի, ուղիղ եւ արդար պաշտօնեայի մը, որ կէտ առ կէտ, անյապաղ ու ճշդիւ կը կատարէ իր Օգոստոսիա Տիրոջ վեհանձն Ապտ-իւլ-Համիտ Խան Բ. ի արդար ու բարի հրամանները:

Պիտի հարցնէք մեզ թէ ինչո՞ւ Ն. Կ. Վ. Սուլթանը Նազըմ պէյը կը սիրէ եւ ժողովուրդն ինչո՞ւ կը յարգէ զայն: Կը պատասխանենք. վասն զի խելացութեամբ եւ ճշդիւ կը հետեւի այն իմաստուն շաւղին, զոր գծած է իրեն Թուրքիոյ Ազատարարը Ն. Կ. Վ. Ապտ-իւլ-Համիտ Խան Բ., եւ որ առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան՝ ամենուն հետ առհասարակ արդարութեամբ վարուելու մէջ կը կայանայ:

Ասիկայ մեր կողմէն շողոքորդութիւն մը չէ, ինչպէս որ կրնան համարիլ ընթերցողներէն ոմանք. ո՛չ, դարձեալ կը կրկնենք թէ մեր նպատակն է ցուցունել ամբողջ աշխարհի որ այն Նախարարները, զորս Ն. Կ. Վ. Սուլթանը կ'ընտրէ ու իրենց զանազան պաշտօններուն կը կոչէ, ամբողջ ժողովրդեան սիրելի ու գնահատելի են իրենց ուղղամտութեամբն ու արդարութեամբն:

Արդէն ապագայն սկսած է Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի համար. Ժողովրդին մեծ ձայնը իր գովեստները կ'երգէ երախտագիտութեան եւ սիրոյ անհուն աղաղակով մը: Կենդանւոյն մտաւ անմահութեան մէջ:

Նոյն իսկ իր թշնամիներէն Մեծ անունն ստա-

ցող Սիւլէյման-էլ-Քանունիի փառքին այս ժառանգորդին իշխանութեան ուսումնասիրութիւնը բացառիկ շահեկանութիւն մը ունի թէ՛ հեղինակին համար, որ անոր մէջ առատ նիւթ կը գտնէ պատմութեան փիլիսոփայութեան իմաստուն դասերուն, եւ թէ՛ ընթերցողին համար, որ անով կը սովորի ճանչնալ թէ ինչպէս Նախախնամութեան իր վճիռները գործադրելու համար ընտրած միակ մարդու մը հանձարէն կը բղխին ամբողջ ժողովուրդի մը երջանկութիւնն ու գոյութիւնը:

Բայց նիւթերու զանազանութիւնն ու առատութիւնը այնքան առատ են ոչ միայն Օսմանեան Կայսրութեան, այլ եւ ընդհանրապէս ամբողջ աշխարհի համար որ, նիւթին վեհափառութեան համաձայն գործ մը շինելու համար պէտք է գրել այնչափ հատոր, որչափ տարի կը պարունակէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի իշխանութիւնը, աշխատութիւն մը, զոր ամբողջ կեանք մը հազիւ կը բաւէ լաւ 'ի գլուխ հանելու համար:

Ասկից զատ, ասանկ բարձր ու վեհ գործի մը ձեռնարկելու համար, անհրաժեշտ է հանձարի տէր խորհող մը եւ հեղինակ մը ըլլալ: Պէտք է Երողոտ մը, Թուկիլիտէս մը, Քսենոփոն մը, Տիաոս-Լիվիոս մը ըլլալ: Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի պատմութիւնը գրելու համար մատենագրութեան իշխաններէն մին ըլլալու է. արդ, մեր գաղափարն որքան ալ որ բարձր թռչի յանդգնօրէն եւ չափազանց անապարծութեամբ, այս յաւակնութիւնը չունինք:

Մեր դիտաւորութիւնը աւելի համեատ է, թէ եւ արդէն շատ յանդուգն:

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի իշխանակին ազիւ կ'ուզենք համառօտակի նշանակել այն վերանորոգիչ աշխատութիւնները, զորս 1293 Շապան 11էն (19/31 Օգոստոս 1876), այսինքն իր Գահակալութեան հազար անգամ երանաւէտ օրէն 'ի վեր, 'ի գործ դրաւ Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի հանձարը՝ ամէն յատկութեանց եւ ամէն առաքինութեանց ջերմ վառարան եղող սրտին ու մտքին կրկին մղմամբ:

Երբ կը խօսուի Ն. Կ. Վ. Ապտ-իւլ-Համիտի, Օսմանցւոց Փառիշահին, բոլոր Մահմետականաց Խալիֆային, այն Գահակալին վրայ, զոր ամբողջ Եւրոպա Բարի, Արդար, Իմաստուն, Մեծ Կոչեց, չի կրնար ըլլալ որ ներշնչումը պակսի: Բայց ներշնչումին պէտք է միանայ նաեւ տաղանդը, եւ կը վախճանք որ մեր տաղանդը չի հաւասարի որ այն սիրոյ եւ յարգանաց զգացումներուն, որոցմով լեցուած են մեր սրտերը:

Այսու հանդերձ այս գործին աշխատութեան վրայ ինչ դատողութիւն ալ որ ըլլուի, ինչ վիճակ ալ որ վերապահուած ըլլայ անոր, միշտ պիտի պարծենանք անով, վասն զի անոր ձեռնարկած ըլլալու պատիւը պիտի ունենանք միշտ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԹՈՒՐԹԻԱ՝ Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԼ-ԶԱՄԻՏ Բ.Ի
ԳԱԶԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Բովանդակութիւնը.— Օսմանեան Կայսրութեան գեղեցկութիւնն ու հարստութիւնը: Թուրքիա՝ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիսի Գահակալութեան ատեն: — Նոր կազմակերպութեան մը պէտքը: — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ.Ի գործը:

Օսմանեան Կայսրութեան գեղեցկութեան եւ չքեղութեան վրայով բաւական ճշգրիտ գաղափար մը առնելու համար, կը բաւէ յիշել թէ հին ցամաքին երեք մասերուն մէջ անանկ երկիրներ կը պարունակէ, որոնք ամէն ատեն ամենէն աւելի նշանաւոր եղած են իրենց պողաքերութեամբն ու հարստութեամբը, Սուրիան, Մէտէան, Միջագետք, Փոքր Ասիա եւ Եգիպտոս:

Բոլոր այս տեղերը քաղաքակրթութեան օրորոցը եղած են: Պատմութիւնն ու առասպելը զանոնք հռչակաւոր քրատ են: Այն քաղաքական զէպքերն ու աղէտները, որոց աղմուկը մինչեւ մեզի հասած է եւ զորս պատմութիւնն արձանագրած է այդ երկիրներուն անունովը, այն շնորհալի ու սոսկալի առասպելները, որք հոն տեղի ունեցած կ'աւանդուին, անոնց անունն անշիւղ քրատ են մարդոց յիշողութեան մէջ:

Ո՛վ չի ճանչնար Իզան, Ոզիմպոսը, ուր պիցուքանութիւնը զետեղած էր Զեւսն ու անոր չատուածներու եւ չատուածունիներու խմբակը. Սիւնան ու Քարմեզը, զորս Աստուածաշունչն անմահացուցած է, առասպելական Լիբանանն ու Տաւ-

րոսը, ուսկից բոլոր արշաւանքներն անցան զոռալով, ուր Բամէսիսներէն սկսեալ՝ բոլոր աշխարհակալք իրենց յաղթութեան կոթողը բարձրացուցին մինչեւ այն օրը որ Օսմանցիք Մահմէտ յաղթական դրօշը խորունկ անկեցին հոն:

Լեռներէն ոչ նուազ հռչակաւոր են գետերը. Հերարան, որու ալեաց մէջ պորեցան Ուրիէոսի գլուխն ու սրինդը, Սիւսիոն, Սգամանտրան ու Մէանդրան, որոց եղերքներուն վրայ չաստուածք եւ չաստուածունիք մարտնչեցան Պարսիս եւ Մենելասի խնդրոյն համար, Ալիւսը, Պակտոլը, Կրանիքը, Սիւսիւսը, որք մարդուս միաքը կը բերեն Կրետոսը, Մեծն Ալէքսանդրը, սոկեմորուս կայսր՝ Յրէտէրիք տը Հօէնչիսուֆէնը, Օրօնթը, որու եղերքներն քանի քանի անգամ արձագանգ տուին Սալակինոս էմիրներու պատերազմական եւ յաղթական ազազակներուն, Նեղոսը որ Եգիպտոսի ստընտուն է, եւ Սէճէն ու Եփրատը, որոնք Բաբելոնի եւ Նինուէի կայսրութեանց կանգնուածն ու կործանումը, Մեհաց, Պարսից եւ Պարթեւաց իշխանութիւնը տեսնելու եւ որք այսօր ուրիշ բան չեն լսեր, բայց եթէ այն օրնութիւններն որոյմով Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ.Ի մականին պաշտպան հովանւոյն տակ ապաստանող այլ եւ այլ ժողովուրդք զերկինս կը զոռացնեն ի գովեստ իրենց ամենասիրելի Փատիչանին:

Օսմանեան Կայսրութիւնը, որ բնութեան բոլոր բարիքներովն օժտուած է, եւ զոր բնութիւնը կարծես աշխատած է եղեմի մէկ օրինական ընելու, առատօրէն ունի բոլոր այն նախնական նիւթերը, որք

կարեւոր են մեծ ազգի մը նիւթական գոյութեան եւ անոր առեւտրական ու ճարտարագործական յաջողութիւնը կ'ապահովեն :

Արգարեւ այս ընդարձակածաւալ կայսրութեան կլիմային տակ , հողուն բերքերը կ'աճին տաքի ու ցուրտի , զօրութեան եւ խոնավութեան հարկ եղած բոլոր աստիճաններուն տակ : Այս օգտքանական պայմաններուն ներքեւ հողն այնքան առատօրէն կը լեցնէ մարդուս պէտքերը որ , քիչ երկիր կայ որ այսքան զանազան բերքերու ասանկ կատարեալ ամբողջութիւն մը ունենայ :

Պէտք է հիմայ այս հրաշալի պտղաբերութեան վրայ աւելցնել նաեւ գրեթէ 25,000 աշխարհագրական քառակուսի մղոն մակերեսով ունեցող այս երկրին աշխարհագրական աննման գիրքը , որ ուղղակի կը հաղորդակցի վեց զանազան ծովերու հետ , այն է Սեւ ծովը , Մարմարայի ծովը , Միջերկրական ծովը , Ազրիական ծովը , Կարմիր ծովը եւ Պարսից ծոցը :

Օսմանեան կայսրութիւնը , որու ընդարձակ հողերուն մէջ պարունակուած են Եւրոպայի , Ասիայի եւ Ափրիկէի լաւագոյն մասերը , եւ որոց մէջ կը բնակին աշխույժ ու արի , աշխատող եւ անխողջ ժողովուրդներ , Օսմանեան կայսրութիւնը կ'ըսենք , իր ծոցին մէջ ունի հողագործութեան եւ ճարտարագործութեան , վաճառականութեան եւ մարդկային գործունէութեան բոլոր տարերքն՝ աշխարհի ամենէն չքեղ երկրներէն մին ըլլալու համար :

Այս հիւանդի երկիրը վերակենդանացուցիչի մը միայն պէտք ունէր եւ այդ վերակենդանացուցիչը

երեւան ելլալով՝ գործին խորութիւնը իր հանճարին բարձրութեան համեմատ չափեց , միտքը դրաւ հաստատապէս որ Ամենակալին օգնութեամբ ինքն ըլլայ այն վերանորոգիչը որու կ'անձկային ամէն մարդ : Աստուծոյ մատին ցոյց տուած այս նախախնամական մարդն եղաւ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Խան Բ. , բունեց այն հանդիսական երդումը , որով ազատօրէն հարկադրած էր ինքզինքը իր ժողովուրդը երջանիկ ընելու : Կայսրը կայսրութիւնը փրկեց :

Տակաւին տասն եւ հինգ տարի անցած չէ այն օրէն ՚ի վեր որ Փատիշահը , պատերազմական հոգերէ ազատելով , կրցաւ ինքզինքն իր վերակենդանութեան գործին նուիրել , եւ ա՛նա Թուրքիա , իմաստուն բարեկարգութիւններով վերակենդանացած , հայրախնամ եւ միանգամայն ճարպիկ վարչութեամբ մը նորէն հարստանալով , կը տեսնէ որ իր աստղը ակնախառն փայլով մը կը փայլի զօրութեան եւ ոյժի զենիթին վրայ :

Ահա այս փայլուն բարեփոխութիւններն , այս իմաստուն վարչութիւնն է , զորս պիտի ջանանք ընդհանուր կերպով եւ համառօտակի ներկայացնել հոս . երանի՜ թէ մեր տկար գրիչն յաջողէր գէթ ամենափոքր մասամբ նպաստել Խալիֆային գերմարդկային արժանեաց հռչակման եւ մենք ալ կարենայինք մեր քարը բերել այն յիշատակութեան , որու վրայ կը կանգնի , աննման փառաց ճառագայթներով լուսաւորեալ , վեհափառ ու վեհապանծ դէմքն Ն. Կայսերական Վեհափառութեան Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Խան Բ.ի :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՆՐՕԳՈՒՏ ԵՒՆՈՒԹԻՒՆՔ. — ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. —

ՀԱՐՏԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. —

Բովանդակութիւն. — Գիտութիւն եւ մարդկութիւն : —
Մեծ գիտեր : — Թուրքիոյ երկաթուղիները : — Ն. Կ. Վ. Կազի
Սուլթան Ապս-Իւլ-Համիս Բ.ի շնորհիւ շինուած հաղորդակցու-
թեան մեծ երկաթուղիներ : — Բուսէլիի երկաթուղիներուն կեդ-
րոնական Եւրոպայի երկաթուղիներուն հետ միանալը : — Սելա-
նիկի ապագայն : — Սելանիկ-Մանասթի գիծը : — Իզմիս-էն-
կիւրիի գիծը : — Եւրոպայի եւ Ասիայի գծերուն միացումը : —
Իզմիս-Կասապա-Ալաշէհիւրի, Իզմիւր-Այսքնի, Տիւրքիի, Պան-
սքըմա-Գոնէայի, Պրուսա-Մուսանէայի, Մերսին-Ասանայի եր-
կաթուղիները : — Սուրիայի եւ Պաղեստինի գիծը : — Ծագրուած
երկաթուղիներ : — Երկաթուղիներու առաւելութիւնը Օսման-
եան հարստագործութեան համար : — Անատոլիոյ շահագոր-
ծութիւնը : — Հանրային հարստութեան մեծնալը : — Տասանորդ-
ներու աւելնալը : — Ներածութիւն եւ Արտահանութիւն : — Պու-
սոյ գեղեցկացումը : — Առեւտրական սենեակ : — Օսմանեան
առեւտրական ցուցարան : — Գործարանք եւ Գործատեղիք : —
Ջուրերու րնկերութիւնը : — Թրամվայք : — Իսկիւսարի գեղեց-
կացումը : — Հանրային օգտակարութիւն ունեցող աշխատու-
թիւնք և Սելանիկ : — Այսքնի կուսալութիւնը : — Պէլլուքի նա-
ւահանգիստք : — Իզմիս : — Երէկիին հանգիստք : — Արտոնութեանց
խնդրանքներ : — Եվրասի րնքացիք կանոնաւորուիլը : — Պոլսոյ
ապագայն : — Շերմաբուծութիւն, անոր անկումը : — Վերա-
կենդանութիւնն ու արդի պայծառութիւնը : — Ներքին մակե-
րու ջնջուիլը : — Մահային նոր սակացոյցներ : — Հողագործու-
թիւնը : — Գիւղացին վաճառութենէ ազատը : — Երկրագոր-
ծական Դրամասուն : — Տիպար ազարակներ : — Երկրագործա-
կան վարժարանք : — Զիւր ցուցահանդէս : — Անտաղութու-
թիւն : — Կալուածային վարկ : — Օսմանեան ազգային վիճա-
կահանութիւն : — Տիպոսք փառաց Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան
Ապս-Իւլ-Համիս Բ.ի :

Մարդոց ճակատագիրն ու անոնց քաղաքակրթ-
ութիւնը միմիայն երեք պատճառէ կախեալ է : 1. Բնա-
կան դէպքեր, 2. Մարդկային ոյժ, 3. Քանի մը
ընտրեալներ :

Այս երեք պատճառներուն առաջինն անողոք է :

Բնական դէպքերը կը միացնեն, կը բաժնեն եւ
շատ անգամ կը կործանեն խեղճ մարդկութիւնն ա-
նանկ յանկարծական ու արագ կերպով որ, մարդս
տիեզերքի ներդաշնակ ու յաւիտենական ամբողջու-
թեան մէջ իր բովանդակ ոչնչութիւնը կ'զգայ :

Ասիկայ անփոփոխ ճակատագիրն է :

Ամէն տեսակ աշխարհակալներու օրէնքն երբեք
երկարատեւ չէ եղած : Այդ աշխարհակալներն ընդ-
հանրապէս փայլուն օգրեւեղութիւններու նման կ'անցնին :

Իսկ ամենէն շուտ կը մաշին անոնք որ կը հա-
մարձակին կռուի մանկ դարուն գիտութեան եւ
յառաջդիմութեան հետ կամ փոխանակ առաջ եր-
թալու, կը յաւակնին յառաջդիմութիւնը ետ մղել :

Քանի մը նախազգուշութիւններ բաւական են
մեքենայի մը անխնայութեան ընթացքը փութացնել կամ
պահ մը կեցնել, մինչդեռ ընդհանրապէս անկարելի
է հակառակ կողմէ քաշեցնել զայն :

Միւս կողմէ գիտական մեծ գիւտերը միշտ նո-
րանոր ճամբաներ բացած են յարատեւ նորութեանց
կամ մարդկութեան ոչ միայն մտաւորական, այլ
եւ նիւթական յառաջդիմութեանց : Տպագրութեան
գիւտն ու քանի մը ուրիշ գիւտեր այսպիսի մղում-
ներ տուած են :

Մեր օրերը չորեքշաբթ մեքենաներն ու ելեքտրա-
կանութիւնը մեծամեծ փոփոխութիւններ մտցուցին

քաղաքական եւ ընկերային տնտեսութեան մէջ եւ անոնց կարեւորութիւնն օր ըստ օրէ կ'աւելնայ նորանոր գործածութիւններով:

Գլխաւորաբար անոնց նաւարկութեան մէջ եւ երկաթուղիներու վրայ գործածութիւնն է որ կը ձգտի աշխարհի կերպարանքը փոխելու: Ինչպէս որ նաւարկութիւնն ու ծովային պատերազմները անոնցմով փոխուեցան ու պիտի փոխուին տակաւին, երկաթուղիներն եւ իրենց բնական ընկերն եզոզ եւ լեքտրական հեռադիրները կարծես նոր ապագայի մը արշալոյսն են ժողովուրդին համար:

Շատ քիչ երկիրներ կան որ Թուրքիայի չափ նպաստաւոր պայմաններ ունենան երկաթուղիներու շուտ ու աժան շինութեան համար:

Ընդհանրապէս բնութիւնը մեծ երկաթուղիներու ճամբան պատրաստած է, կակուղ կամ ալիււ վիժնի հողերու վրայ, ուր ճարտարապետք չեն պարտաւորի խստաքարի, պորփրեան եւայլն հողեւրու վրայ եղածին պէս մեծածախս բովայն աշխատութիւններ կատարել:

Երկաթուղիներու համար ալ աւելի նպաստաւոր մէկ պայմանն ալ այն է որ, Օսմանեան Կայսրութիւնը առատօրէն ունի ամէն տեսակ փայտեր, որք առանկն եւ ճարտարագիտական բոլոր գործածութեանց կը յարմարին: Այս բուսային կոյտերը առատօրէն կրնան հայթայթել երկաթուղիներու զետեղման հարկ եղած բոլոր կաղնին, ինչպէս նաեւ երկար ատենուան համար կրնան ապահովել աժան վառելափայտի մթերք մը:

Վերջապէս ջուրը, որ չոգեշարժ մեքենայից ան-

հրաժէշտ տարն է, ամբողջ տարին պաշտօրէն կը գտնուի երկաթուղիներու այս գծերուն վրայ, զորս բնութիւնը ցոյց տուած է:

Երկաթուղիներու այս կարեւորութիւնը, երկրին երկրագործական, ճարտարագործական եւ առեւտրական զարգացման մէջ անոնց ունեցած առաջնակարգ օգտակարութիւնը Կայսրութեան կառավարիչներուն ուշադրութենէն չէր վրիպած:

Բայց Թուրքիոյ մէջ երկաթուղիներու շինութեան զիւրութիւններուն քով կը կանգնէին անանկ արգելքներ, որոնք ամէն տան անգործադրելի ձգած էին Օսմանեան Կայսրութիւնը երկաթուղիներով ծածկելու ծրագիրները:

Շատ անգամ պէտք է ընդարձակ հողերէ անցնիլ՝ արտադրութեան կեդրոնէ մը ուրիշ արտադրութեան կեդրոն մը հասնելու համար, ինչ որ ծախքերը կ'աւելցնէ ու հասոյթը կը քիչցնէ եւ շատ պարագայից մէջ, կրնար դրամազլուխներուն վաւանութիւնը պատճառել: Այսու հանդերձ 1872 մարտ 12-ի պայմանագրութեամբ մը Եւրոպական Թուրքիա օժտուեր էր երկաթուղիով մը, որ հետեւեալ գիծերը կը պարունակէր:

1. Կոստանդնուպոլսէն Պէլովա, Ադրիանուպոլսէն ու Ֆիլիպէէն անցնելով, երկայնութիւն 562 քիլոմէթր:

2. Ադրիանուպոլսէն Տէտէ-Աղաճ, Քուէլի-Պուրկազէն ու Տիմօթիքաէն անցնելով, երկայնութիւն 148 քիլոմէթր:

3. Սէլանիկէն Միթրովիցա, Քէօքքէլիւէն եւ Իւսթիւպէն անցնելով, երկայնութիւն 364 քիլոմէթր:

4. Եամպօլիէն Թրնովա-Սամանլը, երկայնութիւն 106 քիլոմէթր :

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Ասիական Թուրքիայի մէջ շինուած երեք երկաթուղիները :

1. Հայտար-Փաշայէն Իզմիտ , երկայնութիւն 94 քիլոմէթր , որ շինուեցաւ 1873—74 ին :

2. Իզմիրէն Այտըն , երկայնութիւն 507 քիլոմէթր :

3. Իզմիրէն Քասապա , երկայնութիւն 90 քիլոմէթր : ⁽¹⁾

Ն.Կ.Վ.Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի վերապահուած էր Օսմանեան Կայսրութեան երկաթուղիներուն տալ այն բանիրուն եւ հանձարեղ ծաւալումը , որ կրնար նպաստել անոր տնտեսական միջոցներուն աստիճանական ընդարձակման եւ անոր զինուորական զօրութիւնն ու պաշտպանողական ոյժն աւելցնել մեծապէս :

Բաւ է մի միայն թուել բոլոր այն երկաթուղիներն որք շինուած են Նորին Վեհափառութեան ի գահ բարձրանալէն 'ի վեր , կամ շինուելու վրայ են , ինչպէս նաեւ երկաթուղիներու այն արտօնութիւնները , որոնք տրուած են եւ վայրկեանէ վայրկեան պիտի գործադրուին , ապացուցանելու համար թէ Օսմանեան Կայսրութիւնը որքան երախտապարտ է Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի հաղորդակցութեան երկաթուղիներու նկատմամբ :

(1) Առաջուց շինուած երկաթուղիները կատարելապէս Թուելու համար , հարկ է աւելցնել նաեւ Վարնա-Ռուսնուզի եւ Քէօստէն-Ճէ-Չէրնափօտայի զծերը :

(Ծանօթ. հեղինակ ՏԻՐԱՆ ՊԵՅԻ)

Եթէ այսօր Կոստանդնուպօլսէն Բարիզ կ'երթուի չորս օրէ պակաս միջոցի մէջ , այս մեծ արդիւնքը անժխտելի կ'երպով Ն.Կ.Վ.Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտի յարատեւ ու անխնայ ճգանց կը պարտինք :

Իրաւունք ունինք բարձրաձայն ըսելու թէ Ինքն էր որ « Քառեակ խորհրդակցութեան » մէջ անդադար պնդեց որ Բումէլիի երկաթուղիները , Կեդրոնական Եւրոպայի երկաթուղիներուն հետ միանան եւ միւս ժողովուրդները այս գործին իրականացման համար պէտք է երախտագէտ ըլլան Իրեն :

Այսպէս ահա Ն.Կ.Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտի օգտակար ազդեցութիւնն մի միայն իր Պետութեանը մէջ չէ որ զգալի է , այլ եւ իր կենդանացուցիչ ճառագայթներն կ'արձկէ Օսմանեան Կայսրութեան դրացի կամ հեռու ուրիշ ազգաց վրայ ալ :

Իււքրեպ-Ձիպէֆէյի 65 քիլոմէթր երկար գծին շինութեամբը , Սելանիկ 1888 էն 'ի վեր Կեդրոնական Եւրոպայի հետ կապուած է եւ Եգէական ծովին այն թագուհին մօտաւոր ապագայի մը մէջ ճեշովայի ու Մարսիլիայի համար մրցակից մը պիտի ըլլայ : Արդարեւ երբ աւարտի Սելանիկ-Մանասթըրի գիծը , (որու երկայնութիւնը 310 քիլոմէթր է ,) եւ որու արտօնութիւնը 1890 ին տրուած ըլլալով մէկ մասը , այսինքն Քարաֆէրիէյի բաժինն արդէն պատրաստ է շահագործութեան դրուելու համար , երբ Տէտէ-Աղաճ-Սելանիկի գիծը (երկայնութիւնը 400 քիլոմէթր) , որու արտօնութիւնը կը խնդրուի բազմաթիւ մրցակիցներէ , շինուելու ըլլայ , Արեւելեան Բումէլիի , Թրակիոյ եւ Արեւմտեան Ալպանիոյ երկրագործական , անտառային ու հանքային

բերքերը պիտի լեցուին 'ի Սելանիկ, որ Եւրոպական Թուրքիոյ մեծ մթերանոցն եւ միջազգային վաճառանցութեան մեծ ճամբու մը գծի գլուխը պիտի ըլլայ :

Որովհետեւ Ն.Կ.Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի մտածուածը միայն ներկային վրայ կանգ չ'առնէր, այլ եւ ապագայն կ'ընդգրկէ, կրնանք ապահով ըլլալ որ Մանսուր-Սելանիկի գիծը մինչեւ Մանասթըր երթալով չի պիտի կանգ առնէ, այլ եւ մինչեւ Տիւրքացոյ եւ Ալպոնա պիտի երկարի ու Ագրիական ծովը պիտի միացնէ Եգէական ծովուն :

Շանեայի լեռնաքաղաքը, որ ծովուն մակերևոյթէն չորս հինգ հարիւր մէթր բարձր է, Թեապղոյ եւ Ալպանիոյ ու Ագրիական ծովեզերքին միացման կայան է :

Օսմանեան զօրութիւնն առ յաւետ անվկանդ է այն գաւառաց մէջ :

Փոքր Ասիա եւ նախկին Ասիա, որք հինաւուրց քաղաքակրթութեանց օրրան ու գերեզման եղած են, ոչ նուազ գրաւեցին Ն.Կ.Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի ուշադրութիւնը : Ամէն կողմէ նեղքնաքնաց ճամբաներ, ծովեզերքէն սկսելով, երկրին ներսը կը մկին, գիւրացնելու համար ազատ փաճառումն այն ամէն անասի բերքերու, որոնցմով լի է եւ որք հին ատեններօ աշխարհի առատութեան ամբարանոցն քրած էին զայն :

Իգմիր-Էնկիւրիի գիծը (երկայնութիւնը 496 թւումէթր), որու արտօնութիւնը տրուեցաւ 1888 ին, քանի մը ամէն կ'աւարտի, եթէ գործերը իրենց բնական ընթացքը չարժանակին :

Այս ամառ վայրաշարժը Էնկիւրիւ պիտի մտնէ խանդավառ ժողովրդեան ծախհարութիւններովն, եւ իր արագ ընթացքովը խորհրդանշան մը պիտի ըլլայ այն յառաջդիմութեան, որու Օգոստակառ բաշխին է Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. :

Բայց յառաջդիմութեան բնատրիպ յատկութիւնն է միշտ յառաջ քալել անդիմադրելի մղումով մը եւ վայրաշարժը Էնկիւրիի մէջ չի պիտի կանգ առնէ :

Ամէն բան իրաւունք կուտայ հաւատալու թէ Կոստանդնուպոլսէն Պաղատա ու Պասքա շինուելիք երկաթուղին, որով տեղի պիտի ունենայ Հնդկաստանի եւ ծայրագոյն Արեւելքի վաճառականութիւնը, քիչ ատենէն պիտի բառնայ Միջերկրականի ու Պարսից ծոցին միջեւ եղած հեռաւորութիւնը եւ մի միայն այս ձեռնարկը քաւ է անուն մը անմահացնելու եւ յիշատակ մը փառաւորելու ցորչափ մարդկութիւնը դոյութիւն ունենայ :

Բումէլիի երկաթուղիններուն Եւրոպական գծերու հետ միանալը եւ միջազգային մեծ գծին առաջին բաժինն շինութիւնը բնականաբար մտածել պիտի տային Վոսփորի երկու եզերքը իրարու միացնել կամուրջով մը, որ Եւրոպայի ու Ասիայի երկաթուղիներն ուղղակի հաղորդակցութեան գնէր իրարու հետ :

Արգէն այս մասին զանազան ծրագրեր ներկայացան, որոց միջեւ անշուշտ Նորին Կայսերական Վերափառութեան խմատութիւնը լաւագոյնը պիտի ընտրէ :

Ոմանք իրենց կամուրջներուն հսկայական կամարները կը ձգեն Սթամպուլէն Իւսկիւտար՝ Վոսփոր

բի եւ Մարմարայի ծովուն ջրերուն իրար խառնուած տեղին վրայէն :

Ուրիշ մը մէկ ոստումով Րումէլի-Հիսարէն Անատոլու-Հիսար կը ցատկէ :

Երրորդ մը ծովուն տակ թիւնեղ մը կը բանայ :

Ուրիշ ծրագիր մը , որ ամենէն յանդուգնը , բայց ամենէն իմաստունն է՝ մետաղագիտութեան նոր գիւտերուն եւ երկրաչափներու արհեստին համաձայն , կ'առաջարկէ երկու եզերաց միջեւ հաղորդակցութիւն մը հաստատել ջուրին տակէն խողովակային կամուրջի մը միջոցաւ :

Իզմիրէն Գասապա գացող երկաթուղին մինչեւ Ալաշէհիր երկնցաւ եւ հիմա 266 քիլոմէթր երկայնութիւն ունի , Իզմիրէն Այտընի երկաթուղին 1891 էն 'ի վեր մինչեւ Տինաիր կ'երթայ 507 քիլոմէթր երկայնութեամբ :

1891 ին արտօնութիւն տրուեցաւ 700 քիլոմէթր երկայնութեամբ զիծ մը շինելու , որ Մարմարայի ծովուն վրայ Պանտըրմայէն սկսելով մինչեւ Գօնեա պիտի երթայ՝ Բէօթահեայէն ու Աֆիօն-Գարահիսարէն անցնելով :

Մի եւ նոյն արտօնատէրը այժմ արտօնութիւն կը խնդրէ Ալաշէհիրէն Գօնեա գացող 300 քիլոմէթր երկայնութեամբ երկաթուղի մը շինել ու շահագործել :

Ասանկով Բառամանիա , Պիւթնիա , Փրիւկիա եւ Տաւրոսի լեռնադաշտին մեծ մասը հաղորդակցութեան պիտի դրուին ծովուն հետ այս երկու մեծ գծերուն չնորհիւ , որոց ձիւղերը պիտի տարածուին դէպ 'ի արտադրութեան քիչ չափ կարեւոր կեդրոնները :

Պրուսա , Օսմանեան Կայսրութեան սրբազան քաղաքը , ուր միապետութեան հիմնադիր առաջին Փառիշահը , Օսման , Օրխան , եւայն կոչուած այն գիւցազունք , իրենց վերջին քունը կը քնանան՝ շուրջ երկու հարիւր Վէզիրներէ , Իւլէմաններէ չըջապատուած , իրենց յաղթութեան եւ կազմակերպութեան ընկերները , որք մինչեւ իսկ մահուան մէջ կ'ընկերանան անոնց , Պրուսա ալ երկաթուղիով մը կապուեցաւ Մուտանիայի :

Հիմայ մէկ քանի ժամուան մէջ կրնայ երթուիլ Կոստանդնուպօլէն Կայսրութեան նախկին մայրաքաղաքը , որ այնքան հուշակաւոր է իր հանքային ջրերու օգտակարութեամբն , իր շերամաբուծական եւ այգեգործական ճարտարագիտութեամբն ու ակնապարար տեսարանովը , որու վրայ կը բարձրանայ Ողիմպոս լեռը :

Մէրսին-Թարսուս-Ատանայի գիծը (70 քիլոմէթր) , որ 1884 ին շինուեցաւ եւ այսօր կատարեալ շահագործութեան մէջ է , քիչ ատենէն պիտի տայ Կիլիկիոյ աւելի փայլուն եւ ծաղկեալ վիճակ մը :

Ուրիշ մեծ երկաթուղի մը , որու արտօնութիւնը տրուեցաւ 1891 ին , եւ որ Սեւ ծովուն եզերքը Սամսոնէն սկսելով Սըվազէն կ'անցնի , ու կ'երթայ Միջերկրականի մէջ՝ Իսկէնտէրունի ծոցին վրայ Եւմուրթալըզի կը յանգի , երկուքի կը բաժնէ ամբողջ նախկին Ասիան եւ Միջերկրականը կը միացնէ Եւքսինեան Պոնտոսի :

Սուրիա եւ Պաղեստին ալ պիտի ունենան երկաթուղիներ , որոց արտօնութիւնը տրուեցաւ երկու տարի առաջ , Եաֆա-Երուսաղէմ , Պէյրութ-

Դամասկոս , Աքիա-Դամասկոս , Հավրան-Դամասկոս :

Ն.Կ.Վ.Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի չնորհած արտօնութիւններն կամ անոնք , որոց 'ի մօտոյ չնորհուիլը կը կանխատեսուի , որքան ալ որ բազմաթիւ են , երկաթուղիներու շինութեան համար Օսմանեան Կայսերական կառավարութենէն արտօնութիւն խնդրող դրամատէրներու խնդրանքներն աւելի շատ են :

Այսպէս ամէն ազգի պատկանող խմբակներ առաջարկութիւններ կ'ընեն առաջնակարգ կամ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող զանազան գծերու համար , ինչպէս Շքոտրան Աքիայի միացնող երկաթուղի մը , երկաթուղի մը որ Այտընի կուսակալութեան Միջերկրականի վրայ գլխաւոր նաւահանգիստներէն մին եղող Սքալա-Նուզայէն մեկնելով պիտի երթայ յանգի Իզմիր-Այտըն-Տինաիի գծին վրայ Սիւէքեէի , Իսկէնդերունի ծոցին վրայ համանուն քաղքէն մեկնելով Հալէպէն անցնող ու Դամասկոսի վրայ ձիւղ ունեցող երկաթուղի մը , որ պիտի երթայ մինչեւ Պիքէճիք՝ Եփրատի վրայ , Սուրիայի երկաթուղիները Եգիպտական երկաթուղիներու միացնելու ծրագիր մը եւայլն :

Վերջապէս Անատօլիայի երկաթուղիի ընկերութիւնը արտօնութիւն կը խնդրէ իր գծի գլուխն Հայտար-Փաշայէն Իսկիւտար փոխադրելու :

Արդէն բաւական տարիներէ 'ի վեր Օսմանեան Կայսրութիւնն կը զգայ բարեբաւարիկ ազդեցութիւնն այն հաղորդակցութեան ճամբաներուն , որոնցմով օտտեցին զայն Ն.Կ.Վ.Կադի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտի բարձր իմաստութիւնն ու հայրական վարչութիւնը :

Երկաթուղիներու միջոցաւ , որոնք հողուն եւ ճարտարագիտութեան արտադրութեանց վաճառումը կը ղեկընդունեն ու կը փութացնեն , շահաւոր աշխատութեան նոր դարձունէութիւն մը կը ծաւալի ներքին հիմնալի դաշտերուն ինչպէս եւ գեղեցիկ լեռներուն մէջ : Հոն ահագին տեղեր կան ոչ միայն աւելի մեծ քանակութեամբ արծաթ , ալյոթ , ձիթենի , ծխախոտ , բամբակ եւ իւղ տուող տունկեր եւայլն առաջ բերելու , այլ եւ նորանոր մշակութիւններ մտցնելու համար :

Բանի մը գաւառներ խիստ յարմար են եղջերաւոր եւ բրգատու կենդանիներ ու ձիեր բուծանելու :

Միւս կողմէ լեռանց բարձր լեռնագագաթներուն վրայ Ալպեանց պէս գեղեցիկ արօտներ կան , եւ կաթնային ու պանրային ճարտարագործութիւնը , որ մինչեւ ցարդ արհեստին ժանկութեան մէջն է , հաւկառակ նախնական նիւթին գերագոյն տեսակին եւ կարագն ու պանիրը հեռուն դրկելու գծուարութեան պատճառաւ , երկաթուղիներու չնորհիւ պիտի կրնայ ստանալ այն կարեւորութիւնը զոր ունի ուրիշ տեղերու մէջ :

Անտառային ճարտարագիտութիւնն ալ երկրագործութեան չափ կ'օգտուի երկաթուղիներու շինութենէն , վասն զի անոնց չնորհիւ աւելի արժէք կը գտնեն փայտերը :

Երկաթուղիի մը դրացնութենէն կամ մերձաւորութենէն կը ծնին աղոցարաններ՝ շինելու համար տախտակներ կամ պատեալ կարասեաց շինութեան յարմար փայտեր , վասն զի Թուրքիայի գեղեցիկ

ընկուզենիները, կաղնիներն ու հացիները շատ յարմար են այս գործածութեան :

Ասկից գատ չի շահագործուած անտառները կը գործածուին տնկաղ յառաջ բերելու համար, եւ աճառի, աղիւսի, խեցեղէնի ու ապակեղէնի չինութիւնը ասով նոր մղում մը կ'առնէ եւ յարաճուն կարեւորութիւն մը կ'ստանայ :

Անտառներու արտադրութիւնը մեծ համեմատութեամբ աւելնալով, հոգ կը տարուի զանոնք լաւ խնամելու եւ անտառագործութիւնը երկրագործութեան համընթաց կ'ըլլայ, եւ Պետութիւնը, որու կը պատկանին անտառներու մեծագոյն մասը, եւ լեւմտական նոր հասոյթներ կը գտնէ անով :

Արդարեւ երբ այն անտառներու արժէքը միանգամ ապահովուի, Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնը անմիջապէս կրնայ քսալել անոնցմէ, ծախելով մի քանին այն անտառներէն որք իրն են կամ որոց տիրելու իրաւունք ունի :

Ժողովուրդը որքան աւելի յաջող ու հարուստ ըլլայ, այնքան աւելի տուրք կրնայ վճարել, վասն զի տուրքը միշտ հարկատուներու հարստութեան համեմատ ըլլալու է, եւ հանրային գանձը մեծապէս կ'օգտուի ընդհանուր յաջողութեան :

Օրինակի համար Անատոլիոյ երկաթուղին հաստատուելէն ետքը, այն գաւառներու տասնորդները, որոնցմէ կ'անցնէր երկաթուղին, 1306 ելմտական տարւոյն մէջ 120,000 Օսմանեան ոսկի արտադրած էին, մինչդեռ 1307ին 180,000 Օսմանեան ոսկեոյ վարձուեցան, այսինքն 60,000 Օսմ. ոսկի աւելի :

Եթէ զեղչենք այս աւելորդէն այն 42,000 Օսմ. ոսկիի գումարը որ Անատոլիոյ երկաթուղեոյ ընկերութեան վճարուեցաւ մինչեւ Պիլէճիք իւրաքանչիւր քիլոմէթրի վրայ եղած երաշխաւորութեան համար, տակաւին 18,000 Օսմ. ոսկիի գումար շահ մը մնաց Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան :

Այս պարզ օրինակը ապացոյց մըն է որ երկաթուղիները ինչ շահ կրնան արտադրել գանձուն :

Օսմանեան Կայսրութեան հողուն պարունակած այս գանձերն որքան աւելի շահագործուին, անոր ժողովուրդներուն բնական հանձարն այնքան աւելի թռիչ մը պիտի առնէ ճարտարագործութեան այն զանազան ճիւղերուն մէջ, որոց Թուրքիա իր ջուրերուն յատկութեամբը, իր անտառներովը եւ մինչեւ իսկ հողուն կազմութեամբը շատ կը յարմարի :

Օսմանեան Կայսրութիւնն այս վիճակի մէջ է, ինչպէս որ կ'ապացուցանէ 1296 ելմտական տարիէն (1880—1881) 'ի վեր եղած ներածութեան եւ արտահանութեանց ցուցակը :

1296 ին ներածութիւնը 1,784,763,766 դահեկան կը ներկայացնէր եւ արտահանութիւնը 849,705,324, (մէկ դահեկանը գրեթէ 23 սանթիւմ է) :

1305 ին (1889—90) ընդհանուր չարժուժը հետեւեալ կերպով կը հաւասարալիչուէր :

Ներածութիւն՝ 2,104,152,311 դրուշ, արտահանութիւն՝ 1,527,244,928 դրուշ :

Կը տեսնենք թէ Ն. Կ. Վ. Կազի Ապտ-իւլ-Համիտի կայսրութեան այս վերջի տասը տարիներուն մէջ ինչ յառաջադիմութիւն եղած է : Ներածութեան թիւին վրայ աւելցնել է 319,388,545 դրւշ. իսկ ար-

տահանութեան թիւին վրայ 677,539,404 զրշ :

Պէտք է դիտել որ Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան գնած գէնքերն ու պատերազմական մթերքը, Թուրքիոյ օտար զեսպանատանց եւ հիւպատոսարանաց յատկացեալ առարկայք, հանրային կրթութեան եւ բարեգործական հաստատութեանց վերաբերեալ իրերը, երկրագործական մեքենայք եւ գործիքները, Կայսերական Ֆէրմանով արտօնեալ երկաթուղիներու եւ գործարաններու շինութեան ծառայող գործիքներն ու նիւթերը, Ն. Կ. Վ. Սուլթանին առատաձեռնութեան շնորհիւ ազատեն մաքսի տուրք վճարելէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մտած ատեն : Առանց չափազանցութեան կրնանք ըսել թէ մաքսատուրքէ զերծ եղող ապրանքներուն արժէքը ներածութեան համադրւածարին առ նուազն 10 0/0 է : Եթէ արտահանութեան կարեւորութեանը մանրամասնութիւններուն մէջ մտնենք, այս փամանակամիջոցին մէջ Օսմանեան վաճառականութեան ըրած յոռաջղիմութիւնը աւելի լաւ կը հասկնանք : Ատեննք օրինակի համար Մնզլիան, որ Թուրքիոյ օտար երկիրներու հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութեանց մէջ մեծ տեղ մը կը բռնէ : Ի՞նչ կը տեսնենք :

Թէ արտահանութեան եւ թէ ներածութեան մէջ կանոնաւոր յաւելում մը, մասնաւոր 1886—87 էն 'ի վեր :

Թուրքիոյ արտահանութեանց դումարին մէջ Մեծն Բրիտանիա հետզհետէ 31 0/0, 36 0/0, 38 0/0 կը ներկայացնէ :

Արդէն ըսինք թէ ամբողջ հաստրներ հարկ են

մանրամասնաբար խօսելու համար բոլոր այն ձեռնարկութիւններուն, բոլոր գործադրուած, իրականացած կամ գործադրուելու վրայ եղող միջոցներուն վրայ, որոց շնորհիւ Օսմանեան Կայսրութեան վաճառականութեան եւ ճարտարագիտութեան համար յաջողութեան նոր թուական մը սկսաւ, թուական մը, յորում ամէն օր Օսմանեան Կայսրութեան Օգոստոսփառ Խալիֆային առատաբուզի մտքէն համեղ պտուղներ կը բուսնին : Ուրեմն ներուրի մեղ համառօտ քաղուածք մը միայն ընել :

Արդէն այս տեսակ գործերը առաւել կամ նուազ շողշողուն խօսքերու պէտք չ'ունին : Դէպքերն ինքնին բաւական ճարտարախօս են :

Մի միայն մայրաքաղաքին ու անոր չրջականերուն մէջ որքան մեծամեծ բաներ կատարուեցան Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի Գահակալութենէն 'ի վեր :

Կոստանդնուպոլիս, որ Եւրոպայէն Ասիա տանող ճամբայները միացնող կէտը եւ Միջերկրականի միջոցաւ մէկ կողմէն արեւմուտքի եւ միւս կողմէն Եգիպտոսի ու Հնդկաստանի հաղորդակցութեանց բանալին է, Կոստանդնուպոլիս, կ'ըսենք, 'ի բնուստ ընտրուած է ամբողջ տիեզերքի առեւտրական մեծագոյն կեդրոններէն մին ըլլալ, ասոր համար էր որ քարափանց արտօնութիւնը որ 1891 ին արուեցաւ, ամբողջ ժողովրդէն ընդունուեցաւ ամենամեծ ուրախութեամբ :

Ինչ որ Իզմիրի նաւահանգիստը չահեցաւ իր քարափանց շինութեամբը, — որունք, միջանկեալ կերպով ըսենք, եղած ամենէն գեղեցիկ քարափանց

մէջ առաջին տեղ մը կրնան բռնել, — թոյլ կուտայ մեզ գրեթէ ճշգրիտ դադափար մը կազմել այն շահերուն վրայ, որք յառաջ պիտի գան մասնաւորապէս մայրաքաղքին, եւ ընդհանրապէս Կայսրութեան վաճառականութեան համար, Ոսկեղջիւրի մէջ քարափանց շինութեամբը, որոց աշխատութիւններն սկսած են արդէն:

Քարափանց հետ պիտի շինուին նաեւ մթերանոցներ, վասն զի ասոնք քարափանց բնական հետեւութիւնն են: Արդէն կարգ մը ծրագիրներ ներկայացուած են Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան առեւտրական սոյն ընդհանուր մթերանոցներու նկատմամբ:

Ուրիշ ոչ նուազ օգտակար մէկ հաստատութիւն մըն ալ, զոր Օսմանեան վաճառականութիւնը նոյնպէս պարտաւոր է Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի, Օսմանեան առեւտրական սենեակն է, որ 1884 ին կազմուեցաւ ի Սթամպուլ:

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գործող բոլոր առեւտրական սենեակներուն մէջ — Անգլիական, Աւստրիական, Հոլանդարական, Ֆրանսական, Իտալական, — ամենէն աւելի աշխատողը անժխտելի կերպով Օսմանեան սենեակն է եւ այս քաղքին հրապարակին բարձրացման մեծապէս օգնեց:

Այն լայն տեսողութիւնը եւ խոր մտածումը, որով Օգոստափառ Խալիֆան հիմնեց զայն, զայն անակ հաստատութիւն մը ըրին որ, փոխանակ իրեն նմաններուն պէս ամենուն գոց ըլլալու, ընդհակառակն ամենուն բաց ու մատչելի է, ասոր համար է որ Օսմանեան առեւտրական սենեակը օտար անդամներ ալ կ'ընդունի:

Կայսրութեան կուսակալութեանց, սահմագներուն ու գաւառներուն գլխաւոր քաղաքաց մէջ 1891 Օգոստոսէն ի վեր 123 առեւտրական սենեակներ հաստատուեցան Կ. Պոլսոյ սենեակին համաձայն:

Պէտք է խոստովանիլ թէ Օսմանեաց առեւտրական հանճարը, զոր ճանչցած են բոլոր անոնք, որք արեւելքի հետ գործով յարաբերութեան մէջ գլխաւորած են, այսքան բաղմամբիւ առեւտրական սենեակներու հաստատութեան մեծապէս նպաստած է, բայց Թուրքիոյ մէջ սոյն օրինակ առաջին հաստատութեան հիմնարկութեան պատճառ եղող խնայականութիւնն ու գործնական ոգին ալ աւելի նպաստեցին առեւտրական սենեակներու ընդ փոյթ հաստատութեան Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի ընդարձակ Կայսրութեան ամենէն հեռաւոր գաւառներուն մէջ իսկ:

Առեւտրական սենեակին մատուցած ծառայութեանց ապացոյց է իր հասոյթը, որ արդէն տարին գրեթէ 160,000 դահեկանի կը հասնի եւ որ յառաջ կուգայ անդամոց բաժիններէն, որ վաճառականաց աստիճանին համեմատ մէկ Օսմանեան ոսկիէն մինչեւ հինգ Օսմ. ոսկի է, թղթերու վաւերացումէ եւ ուրիշ զանազան իրաւունքներէ:

Օսմանեան առեւտրական ցուցարանը, որ Օսմանեան առեւտրական սենեակին մէկ ճիւղը կրնայ համարուիլ եւ որու Սթամպուլի մէջ հաստատութիւնը որոշուեցաւ 1890 Դեկտեմբեր 18/30 թուակիր Կայսերական իրատէով մը, Թուրքիոյ առեւտրական եւ ճարտարագործական ծաւալման մէջ մեծ դեր մը խաղալու սահմանուած է:

Այս հաստատութիւնը յարատեւ ցուցահանդէս մը պիտի ըլլայ Կայսրութեան հողուն բոլոր արտադրութեանց եւ ճարտարագործութեան նմոյշներուն, բնիկ ու օտար վաճառականք պիտի կրնան կարեւոր ծանօթութիւններ ստանալ հոն՝ այն ապրանքներուն տեսակին ու արժէքին վրայ :

Աւելորդ է երկարորէն խօսիլ այն առաւելու-
թեանց վրայ զորս Թուրքիոյ վաճառականութիւնն
ու ճարտարագործութիւնը պիտի քաղեն այս առեւ-
տրական ցուցարանէն . բոլոր այս առաւելութիւնը
վերջին աստիճան ակնհերեւ են :

Ասիկայ, գործնականապէս, Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր նախնականն եւ գործուած նիւթերուն մանրամասն, դասակարգեալ ու պատճառաբանեալ վիճակագրութիւնն է։ Անժխտելի փաստերով 'ի ցոյց պիտի դրուին երկրին բնական կամ ձեռակերտ առտագրութիւնները։

Մայրաքաղաքը ին եւ իր արուարձաններուն մէջ
կան ճարտարագործական մեծամեծ հաստատութիւն-
ներ, որք արեւմուտքի հաստատութեանց հետ կրնան
բաղդատուիլ աներկիւղ եւ որոցմէ ումանք, որք ա-
տենով յինուած էին, Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտուլ-Հա-
միտ Բ. իմանի անդուլ խնամոց հորհիւ գոգցեա նոր
կեանք մը առին — ինչպէս Ֆէսխանէի զինուորա-
կան կերպասուց գործարանը, Թօքխանէի մէջ Թաղա-
նօթարանի սքանչելի գործատեղիներն ու Ոսկեղ-
ջիւրի վրայ Մովսլիմ Նախարարութեան զինարան-
ները, — եւ ոմանք ալ իրենց գոյութիւնը կը պար-
տին այն հոգածութեան, զոր ունի Սուլթան իմ-
լիֆան իր ժողովրդոց երջանկութեան համար :

Այս վերլիճներն են, 'ի Սթամպոլ, Ճիպալիի մէջ Ճիպալտտի Րէփի գործարանը (1884), որ 1500 գործաւոր կը բանեցնէ երկու սկոէ եւ որու արտադրութիւնը տարին 3,000,000 Օսմ. ոսկիէն աւելի է. Քիրէճ-Պոլսուի Բօրթլանաի կրագածի գործարանը (1891), Եէտի-Գուլէի թելի ու բամբակի Օսմանեան ընկերութեան մանարանը (1890). Սթամպոլի կազի նոր ընկերութեան կազարանն յէտի-Գուլէ (նոյնպէս 1891). Սիքէճիի (Սթամպոլ) արեւելեան երկաթուղիներու նոր կայարանը, որու բացումը տեղի ունեցաւ 1891 ին. Չուպուքուի ապակեղենի, Սթենիայի (Վոսփոր) արհեստական սառույցի գործարաններն եւայլն: Մայրաքաղաքին զեղեցկացումներն հրաշալի արագութեամբ յաջորդեցին իրարու:

Հին շէնքերուն մէջէն լայն փողոցներ բացուե-
լով ամեն կողմ մտուցին օդն ու արեւը, որ առող-
ջութիւն եւ կեանք բերին իրենց հետ, վայելուչ
շէնքեր յաջորդեցին այն խրճիթներուն, որք խել մը
թաղերը կը ազդեցնէին:

Հասարակաց պարտեզներ բացուեցան Բեքայի, Թադսիսի, Սթամպոլի, Իսկիւտարի մէջ, կենդանաբանական ու բուսաբանական պարտեզ մըն ալ հաստատուեցաւ :

Բերա այլ եւս վախ չունի որ առանց ջրի կը
 մնայ, յորմէնեռէ Տեքթասի Զրերու Ընկերութիւնը
 (1886) ըստ կամայ կը բաշխէ անոր բնակիչներուն
 այս տարրը, որ անհրաժեշտ է ամէն լազմամարդ
 տեղերու, ոչ միայն անձնական զործածութեան,
 այլ եւ հանրային առողջապահութեան համար:

Այսօր Սթամպօլ ալ այս առաւելութիւնը կը վայելէ :

Թրամվայներուն գծին վրայ 1885 ին նոր գիծ մըն ալ աւելցաւ որ Կալաթայէն Շիշլի կ'երթայ, 'ի մեծ գոնուակութիւնն Բերայի սոյն արուարձանին թաղերուն բոլոր կալուածատեարց, որոց հողերուն գինը մէկէն 'ի մէկ աճագին կերպով բարձրացաւ :

Սթամպօլի Կազի նոր Ընկերութիւնը առաջուընէ շատ աւելի նպաստաւոր պայմաններով կազ կուտայ Քաղաքապետութեան եւ մասնաւորներու եւ Կառավարութիւնը հիմայ Բերայի կազով լուսաւորութեան ղրութիւնը բարեփոխելու կ'աշխատի :

Իւսկիւտար որ, թէեւ Ասիական եզերքի վրայ, պէտք մայրաքաղաքին երրորդ մասը համարուի, Բերայի եւ Սթամպօլի նախանձելու բան չունի ջուրի եւ կազի նկատմամբ : Ջուրերու արտօնատէր Ընկերութիւնն սկսած է իր խողովակները դնել եւ Կազերութիւնն սկսած է իր խողովակները դնել եւ Կազի Ընկերութիւնը, որու գործարանը կանգնուած է 'ի Գուրպաղըլը-Տէրէ, ամէն պատրաստութիւն կը պահէ 3000 խորանարդ մեթր պարունակութեամբ ընդունարան մը գետեղելու համար յիւսկիւտար : Միեւնոյն առաւելութիւնները կը վայելէ նաեւ Գաւոր-Գիւղ :

Երբ միանգամ Իւսկիւտար առատ կազ ու ջուր ունենայ, երբ միանգամ չիմուին այն թրամվայները, որոց յատակագիծը ուսումնասիրուելու վրայ է, երբ այս քաղաքը Անատոլուի երկաթուղիի գծին մեկնակէտն ըլլայ, ինչ որ կրնայ սկզբամբ որոշուած համարուիլ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան, պիտի պահանջէ իր « Ոսկի քաղաք » ա-

նունը, վասն զի իր զարգացումը պիտի հաւասարի իր Ոսկեղջիւրի քայրերուն զարգացմանն :

Այս երեք քաղաքները, իրարու վրայ կռթնելով, փոփոխակի ամէն տեսակ հարստութեամբ պիտի ուռճանան :

Այս բազմամարդ արուարձաններու բնակիչներն երախտագէտ են Նորին Կայսերական Վեհափառութեան որ զիրենք փրկեց սոյն երկու սոսկալի պատուհաններէն, ջրի սով եւ չորութիւնն :

Գաւառաց մէջ, բաց 'ի այն երկաթուղիներէն, որոց վրայ խօսեցանք աւելի վերը, հանրօգուտ աշխատութիւնը 'ի լոյս կուգան ամէն կողմէ 'ի չորհոյս Վեհապետին տուած քաջալերութեան :

Սեւանիկ այն կարգ մը բարեփոխութեանց մէջ, որոց ննթակայ եղաւ, 1889 էն ի վեր ալ կազով կը լուսաւորուի իւր ջուրերու արտօնատէր ընկերութիւնն իր աշխատութիւններն սկսաւ երկու տարի առաջ : Վարտարի ջրաբաշխութիւնը, որու ուսումնասիրութիւններն եղած են արդէն, զայն պիտի գեղեցկացնէ ու առողջաւէտէ : Վերջապէս ան ալ պիտի ունենայ իր քարափները, որ Իզմիրի եւ Կ. Պոլսոյ քարափներէն վար չի պիտի մնան :

Իզմիրի մէջ վաճառականութիւնն անանկ ընդարձակութիւն մը առաւ որ, Համիթիյե Օսմանեան Նաւարկութեան Ընկերութիւնը ալ չի բաւեր սոյն նաւահանգստին եւս քան զեւս պահանջկոտ պէտքերը գոհացնելու :

Ուրիշ նոր երկու ընկերութիւններ, Շիրֆէրի Սուրբանիյե եւ Շիրֆէրի Համիթիյե, պիտի բանին Իզմիրի ծոցին եւ մերձակայ նաւամատոյցները :

Հէրմուսի (Մէամոր) չրաբաշխումը Փոկէայի աղարաններն ու Մէնէմէնի դաշտը գետին ողողումը ներքէն աղատելով, պիտի աւելցնէ արտադրութիւնն այն ձօխ աղարաններուն եւ այն դաշտին, որու անսպառ պտղաբերութիւնն երգած են բոլոր քերթողք ամուսնէն հին ժամանակներէ ի վեր:

Պէյրութ, Սուրիայի առեւտրական սոյն կեդրոնը, մէկէն ի մէկ կերպարանափոխ եղաւ կազմով լուսաւորութեամբ (1884—85), նաւահանգստի մը հիմնադրութեամբ, որու արտօնութիւնը տրուեցաւ 1888 ին եւ որու աշխատութիւնը կը շարունակուին կանոնադրաբար, ինչպէս նաեւ բնակչաց գործածութեան հարկաւոր եղող ջուրին կանոնաւոր եւ անընդհատ բաշխումովը:

Զուրը, որ Սուրիայի կլիմային պէս տաք կլիմաներու տակ այնքան գնահատելի տարր մըն է, քիչ աստեղէն պիտի արգասաւորէ Եաֆսյի դաշտը եւ անոր աւազները պիտի փոխէ դաշտապատ պարտէզի մը:

Սեւ ծովու վրայ Ինէպօլուի քարափներուն շիւնութիւնն ալ կը շարունակուի հոյն իսկ կառավարութեան ձեռնարկութեամբ:

Իզմիտի մօտ Հէթէքէի ասուի գործարանը, որ բոլորովին բարեփոխուեցաւ եւ կատարելագործեալ գործիքներով օժտուեցաւ, հրապարակ կը հանէ կերպրանիւր, որոնք իրաւամբ յարգի են եւ սրոյ համբաւը տարուէ տարի կ'աւելնայ այն միմամբ, զոր Նորին կայսերական Վեհափառութեան Սուլթանին կը պարտինք:

Նոյնպէս Իզմիտի մէջ ծովային նախարարութեան

գինարանը, որ Իզմիտի ծովածոցին խորը այնքան հիանալի դիրք մը ունի, Օսմանեան պատերազմական նաւուց շինութեան գլխաւոր շինարաններէն մէկն եղաւ եւ գինուորական այնպիսի նաւահանգիստ մը պիտի ըլլայ, որ մատով պիտի ցուցուի:

Էրէկլիի ածխային հովիտը, որ երեսի վրայ ձգուած էր, թէեւ իր հողուն տակ հանքածուխի անսպառ գանձեր ունէր, նորէն սկսաւ կանոնաւորաբար շահագործուիլ, ի չնորոհ Նորին կայսերական Վեհափառութեան Սուլթանին կանխատեսութեան:

Արզընի պղնձի հանքերուն եւ Պուկար-Տաղի արծաթախառն ու ոսկեխառն կապարի հանքերուն արտադրութիւնը գրեթէ կրկնապատկուած է:

Եանեայի կուսակալութեան մէջ Սէլէնիցայի պիթիւմի հանքերը սրդէն կը մրցին Եւրոպայի բերքերուն հետ եւ մօտաւոր ապագայի մը մէջ գանոնք պիտի վանեն Թուրքիոյ հրապարակէն:

Տեղային ընկերութիւններ հաստատուեցան, որք օգտակար կերպով կը բանեցնեն այս հանքերը կատարելագործեալ եւ վերջին ձեւ մեքենաներով, մանաւանդ պօրասիթի, պղնձի, արծաթախառն կապարի, քրօմի, մանկանէզի եւ զմրուխտի հանքերը:

Ալպանիոյ մէջ Պայանայի եւ Տրէնի վրայ թըմբարկութեան եւ ընթացքն կանոնաւորելու աշխատութիւններ կաարուեցան:

Բոլոր գլխաւոր քաղաքաց մէջ արտօնութիւններ կ'ուզուին:

Իւսկիւտարի, Գաթը-քէօյի, Սելանիկի եւ Իգֆիրի մէջ թրամվայներ:

Պուրսայի, Էտերնէի մէջ եւն. լուսաւորութեան կազ :

Այտընի կուսակալութեան մէջ զմրուխտի հանքեր, Սելանիկի կուսակալութեան մէջ անթիմօնի եւ արծաթախառն կապարի հանքեր :

Եանիայի, Իզնիկի մէջ ճահիճներու ցամաքումն Իզնիկի լճին ջուրերը Կէմէյիկի ծոցը թափելով :

Պէտք է մի քանի մանրամասնութեամբ յիշել նաեւ ձեռնարկութիւն մը, զոր նոյնպէս միմիայն Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի կը պարտինք եւ որ Կ. Պոլսոյ նաւահանգստին առեւտրական ապագային վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենալու սահմանուած է :

Այն է Եփրատի ջուրերուն կանոնաւորումը, որու բոլոր ծախքերը Կայսերական Անճնական Գանձը քաշեց :

Պէտք էր չոգենաւներու կրկին երթեւեկութիւն մը հաստատել, մին Տէճլի եւ Շաթ-էլ-Արապի վրայ, Մուսուլի, Պաղտատի եւ Պասրայի միջեւ, եւ միւսը Եփրատի եւ Շաթ-էլ-Արապի վրայ, Մէսքէնէյի ու Պասրայի միջեւ :

Այս աշխատութեան առաջին մասը դժուարութիւն չէր ներկայացներ, բայց որպէս զի Մէսքէնէն Պասրա տանող չոգենաւները կարենան կանոնաւորաբար բանիլ, անհրաժեշտ էր վերակազմել Եփրատի այն մասը, որ կը գտնուի Հինտիշի եւ Սաւունակայի մէջտեղ :

150 հազարամեթր տեղ՝ գետը գրեթէ չոր է ա՛մառը եւ իր ջուրերը Հինտիշի ջրանցքը կը վազեն : Մէկ տարուան մէջ, 1890 Հոկտեմբեր 1 էն մինչ

չեւ 1891 Հոկտեմբեր 9, գետը իր նախկին հունը վերադարձաւ . 30,000 խորանարդ մեթր ժայռի բեկորներէ, քարերէ ու աղիւմներէ ձեւացած թումը մը կը բռնադատէ զԵփրատ իր բնական ճամբուն հետեւիլ եւ Հինտիշի ջրանցքին հարկ եղած ջուրը միայն տալ :

Այս աշխատութեանց անմիջական հետեւանքն եւ զաւ Հիլլէյի սանձաղին գեղեցիկ արմաւենիները փրկել, բայց այս հետեւանքը բան մը չէ, եթէ բազմաթիւ զատնէք զայն Կոստանդնուպոլսոյ առեւտրական գերիշխանութեան նկատմամբ ունենալիք հետեւանքներուն : Կ. Պոլիս կապուած ըլլալով Եփրատի նաւարկելի մասին որ Պրոէճիկէն Կիսիս, կրնայ յաղթական կերպիւ մրցիլ Սուէիշի ջրանցքին հետ թէ ապրանքի եւ թէ ճամբորդներու նկատմամբ, վասն զի արեւմուտքէն ծայրագոյն արեւելք երթալու աւանդէն ուղիղ ճամբան է :

Քանի մը տարիէն Կոստանդնուպոլիս պիտի հոգայ բոլոր պէտքերն Եփրատի ու Տէճլէի ամբողջ հովտին, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի այն մասին, որ անոր կից է, այսինքն հին ցամաքին ամենէն արդասաբեր մասերէն մին :

Այս անդնահատելի առաւելութիւնք ապահովապէս Թուրքիայի պիտի պատկանին Եփրատի ջրերուն կանոնաւորուելովը :

Ասիկայ ալ անժխտելի ապացոյցներէն մին չէ՞ թէ բան մը չի վրիպիր Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի ուշադրութիւնէն եւ թէ իր մտաւորումը միշտ ներկայ է իր ժողովրդոց հետ ինչպէս Մայրաքաղաքին, նոյնպէս ալ իր Կայսրութեան աւանդէն հեռաւոր գաւառներուն մէջ :

Եթէ Աստուած լսէ այն ջերմ աղօթքները զորս Սուլթանին հաւատարիմ հպատակներն անդադար կ'ուզեցնէն Իրեն իրենց ամենասիրելի Վեհապետին թանկագին կենաց պահպանութեանն համար, Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ., ի կանխեալ վարձատրութիւն Իր կեանքին, որ ամբողջապէս նուիրուած է Իր ժողովրդոց եւ ընդհանուր մարդկութեան երջանկութեանը, այս մեծ գործին, ինչպէս նաեւ բոլոր ձեռնարկած ու ձեռնարկելիք գործերուն իրականացման ականատես ըլլալու ուրախութիւնը պիտի ունենայ:

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի փառապանծ Հօրը Գահակալութեան ատեն, շերամաբուծութիւնն Օսմանեան վաճառականութեան եւ ճարտարագործութեան մէկ կարեւոր ճիւղն էր:

Պրուսայի, Պիլէճիքի, Լէֆքէի, Կէմէլիքի, Մուսանիայի եւ Խիւտալէնտիկեարի կուսակալութեան ուրիշ տեղերու մանարաններն 10,000 գործաւոր կը բանեցնէին եւ տարին մինչեւ 2,000,000 քիլոկրամ խոզակ կ'արտադրէին, որու տեսակն այնքան յարգի էր որ, Եւրոպայի մետաքսի գործարանատէրք քերտն 120 Փրանքի կը գնէին:

Վերջը, մարդկային բոլոր հաշիւները պարագայ հանող բնական դէպքերու միոյն՝ չերամի հիւանդութեան պատճառաւ, որ 35 տարի առաջ առաջին անգամ երեւան ելաւ Խիւտալէնտիկեարի կուսակալութեան մէջ, հիւանդութիւն մը, զոր գիտութիւնը այն ատեն անկարող էր ջնջելու, չերամաբուծութիւնն այն աստիճան ինքաւ որ, խոզակի արտադրութիւնը 400,000 քիլոյի իջաւ: Թիւնիսերու

մեծ մասը արմատախիլ եղած էին եւ գործարաններէն չատերը գոցուել էին:

Ն. Կ. Վ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի նկարագրին յատկանիշներէն մին է արագ եւ անսխալ նաշուածքով մը որոշել մարդոց եւ իրաց ճշմարիտ արժէքն ու իրական օգտակարութիւնը եւ զանոնք անբաղդատելի ճշգրտեամբ մը գործածել կամ պատշաճեցնել Իր Կայսրութեան բարեոյն:

Ասոր համար երբ Բասթօրի գիւտերուն ղէմ Եւրոպայի մէջ եւ նոյն իսկ հռչակաւոր տարրապետին հայրենիքն եղող Ֆրանսայի մէջ չարախօսներ կ'ելլէին որ զանոնք կը ժխտէին կամ կ'ուրանային, Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ինքնաբերաբար կը հրամայէր (1293) չերամի հոշոտերը Բասթօրի գրութեամբ պատրաստել:

Այս միջոցը չերամաբուծութիւնը վերկեց, վասն զի անցեալ տարի Խիւտալէնտիկեարի կուսակալութեան մէջ խոզակի արտադրութիւնը 1,700,000 քիլոկրամի հասաւ: Եւ այս վերամբարձ չարժումը թուարանական յաւաքիմութեան մը պիտի հետեւի անշուշտ:

Թիւնիսի մշակութիւնը ոչ միայն իր կորուստը դարմանեց, այլ եւ նոր ընդարձակութիւն մը առաւ: Այսօր Խիւտալէնտիկեարի կուսակալութեան մէջ թիւնիսերու տնկումն անդին են.

Էյթոդդուլի սանձագին մէջ ու անոր չրջականները՝ 50,075 տէճիւմ հող, Իյնէկէօլիւ գաւառակին մէջ 7,707 տէճիւմ, Եէնիէհիլի գաւառակին մէջ 6,220 տէճիւմ, Սըրիուաի գաւառակին մէջ ու չրջականները՝ 13,255 տէճիւմ, Բադար-Քէօյի գաւառակին մէջ 13,255 տէճիւմ:

ռակին մէջ 8,760 տէօնիւմ, Մուտանիայի գաւառակին մէջ ու չրջակաները 4,406 տէօնիւմ, Քիրմառ-թըի գաւառակին մէջ ու չրջակաները 1,860 տէօնիւմ, եւ քանի մը ուրիշ մանր տեղեր, ընդ ամէնը 155,434 տէօնիւմ :

Շերամի հունտերու արեւմուտք արտահանութիւնը նորէն սկսաւ եւ Պրուսայի մետաքսները յաղթական կերպիւ կ'սկսին երեւնալ նորէն Եւրոպական հրապարակներու վրայ :

Էտրինէի, Սելանիկի, Սուրբայի, Պասրայի կուսակալութիւններն, ուր չերամաբուծութիւնը նոյնպէս մեծ մշակութեան եւ կարեւոր առեւտուրի առարկայ է, համեմատաբար յառաջդիմութիւն ըլին :

Միայն մէկ թիւ յառաջ բերենք. միմիայն Մակեդոնիա եւ Թրակիա 1890 ին արտադրեցին 480,000 քիլոկրամ խոզակ, որք 25 % միջին հաշուով, 120 հազար քիլոկրամ մետաքս կուտան :

Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնը ամենեւին զոհողութիւն մը չէ խնայած՝ պահպանելու համար Խիւտալէնտիկեարի կուսակալութեան խողակներուն (որ սովորաբար Պրուսայի խողակ կը կոչուին) յատկանիշն եղող գերազանցութիւնը, խըրախուսելով արտադրողները որ անստգիւտ հունտերու խողակներ միայն տան յաճախորդաց :

Պրուսայի մէջ չերամաբուծական կայարան մը հաստատուեցաւ (1884), Բասթէօրի գրութեան գործադրութիւնն ընդհանրացնելու համար հունտ հանողներուն մէջ, եւ 1890 ին չերամաբուծական մըրցում մը հիմնուեցաւ, որ ամէն տարի վարձատրութիւններ կը բաշխէ խողակներու բուծման, հետա-

ռութեան եւ բացման մէջ նշանաւոր եղող չերամ-նոցներուն :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ազատելու համար Օսմանեան վաճառականութիւնն ու բնիկ ճարտարագործութիւնն այն խոչընդոտներէն, որոց անոնց յառաջդիմութեան որչափ վտանգաւոր ըլլալը կրցած էր դատել Իւր բարձր փորձառութեամբն, անցեալ տարի հրամայեց ջնջել այն ներքին մաքսատուրքը, որ կը ծանրանար բերքերու մէկ կուտակալութենէ միւսը փոխադրութեան վրայ, եւ թողուց այն 10% տուրքը որ կ'առնուի Օսմանեան Կայսրութիւնէն քրանսիքով անցնող ապրանքներէն եւ արտահանութեան սահմանալ տեղական ապրանքներէն :

Ասիկայ անցեալ դարու վերջին տնտեսագէտներուն յայտնած սկզբունքին գործադրութիւնն է. «Թողէք որ ընեն, թողէք որ անցնին» :

Բայց բաւական չէ բարեփոխութիւններ յղանալ, պէտք է նաեւ եւ մանաւանդ զանոնք յարմար առնելն ի գործ դնել գիտնալ : Եթէ շատ կանուխ կամ չափազանց ուշ հասնին, խառնակութիւն մը միայն յառաջ կը բերեն եւ ժխտական արդիւնքներ միայն կ'արտադրեն :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի աչքի զարնող արժանիքներէն մէկն ալ այն է որ, ամէն ատեն եւ առանց ամենափոքր վարանումի, կ'ընտրէ այն բնախօսական վայրկեանն, յորում բարեփոխութիւնը տրամաբանօրէն, բնականաբար եւ նոյն իսկ անպատճառ յաջող արդիւնքներ կ'արտադրեն :

Այն մաքսային նոր սակագիւնները, զորս եւրոպական շատ մը Պետութիւնք շինեցին մաքսապաշտպան դրութեան սկզբունքին ապաւորութեան ներքեւ, յուսալով որ առեւտրական Struggle for life ին մէջ իրենց վաճառականներուն եւ ճարտարագործներուն օգնած պիտի ըլլան, ի հարկէ սաստիկ պիտի շահագրգռէր Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ.ը :

Արդէն Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնը, որ ամենեւին բանի մը մէջ չի յաղթուիր, այս պարագայն կանխատեսած էր :

Արդարեւ շատ ամիսներ առաջ իր կառավարութիւնը, իր զերագոյն հրամանովը, բանակցութեանց սկսեր էր այս զանազան Պետութեանց հետ՝ կնքելու համար այն առեւտրական նոր դաշնագիւնները, որք պիտի յաջորդէին հինիւրուն, որոց պայմանաժամը քիչ չառ մօտեցեր էր :

Ուրեմն կրնանք ըսել թէ, արդէն կնքուած մաքսային նոր դաշնագրութիւնք, իրենց ընդհանուր անտեսութեան մէջ, անժխտելի առաւելութիւններուն թուրքիոյ համար :

Օտար երկիրներէ թուրքիա մտցուած ապրանքներէն մինչեւ հիմայ առնուած 8⁰/₁₀ մաքսատուրքը, քանի մը դասակարգի մէջ, մինչեւ 13⁰/₁₀ ի կը բարձրանայ :

Նոր սակացոյցներու գործադրութիւնը գրեթէ մէկ միլիոն Օսմանեան ոսկիի հասոյթի առաւելութիւն մը պիտի տայ Օսմանեան Գանձուն :

Զեղչելով այն 450,000 Օսմանեան ոսկեայ գումարը, որ կ'առնուի քրանսիոյ ապրանքներէ կամ

արտահանութեան յատկացեալ ապրանքներէ, Կայսերական Գանձուն համար 550,000 Օսմանեան ոսկիի աւելորդ մը կը մնայ :

Եթէ հանրօգուտ շինութիւնք, վաճառականութիւնն ու ճարտարագիտութիւնը վերջին աստիճան կարեւոր են երկրի մը տնտեսական բարգաւաճման համար, երկրագործութիւնն ալ, իր բոլոր ձեւերով, ոչ նուազ էական է իր բուն հարստութեան գորութեան համար :

Երկրագործութիւնը ոչ թէ միայն կ'արտադրէ այն հացը, որ երկրին բնակչաց համար կենսական տարր մ'է, այլ եւ դաշտի կարծր աշխատութեամբ գիւղացին կը վարժեցնէ յողմութեան եւ կռտայ անոր ոյժ մը, որով պատերազմի յողմութեանց աւելի լաւ կը տոկայ քան թէ աւելի փափուկ մարդ մը :

Հողի աշխատութիւնը հողագործը անոր կը կապէ անանկ կապով մը, զոր մահը միայն կրնայ խզել եւ նախանձոտ, բացարձակ սէր մը կը ներշնչէ անոր այն հողուն համար, զոր կը խառնէ անդագոր :

Ասոր համար առհասարակ ճանչցուած ճշմարտութիւն մըն է թէ հողագործ ժողովուրդները լաւագոյն զինուորներն կ'արտադրեն :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ. ի խաղաղասիրական իշխանութեան օրով ամէն տեսակ քաջալերութիւն չէին կրնար պակսիլ հողագործութեան :

Գիւղացին ալ վաճառականին, ճարտարագործին եւ գործաւորին պէս անհուն երախտագիտութիւն մը կը տածէ իր Մեծ Փառելահին նկատմամբ՝ Ամենաբարձրելոյն այն անակնկալ ապաւէններուն հա-

մար, որք հողագործութիւնը թուրքիոյ սափնքնե-
րէն մին ըրին :

Հողագործութեան պատուհասներէն մին էր վաշ-
խառութիւնը, որ գիւղացին կը ջախջախէր եւ որ
վերջապէս բոլորովին պիտի կործանէր մանր հողա-
գործները, որոց վրայ կը ծանրանար գլխաւորաբար,
եթէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի
արթուն հսկողութիւնը չըլլար :

Ատենով վայ էր այն հողագործին, որ նեղու-
թեան մէջ էր, պարտաւոր էր ստակ փոխ առնել,
եւ կը բռնուէր անանկ մեքենայի մը մէջ, որմէ չէր
կրնար այլ եւս ազատիլ, եթէ բացառապէս առատ
քաղ մը ընելով առաջին տարիէն իսկ չի յաջողէր
գրամագլուխն եւ տոկոսը հատուցանել :

Փոխատուներու ընդհանրապէս ընդունած տոկո-
սի սակը մէկ Օսմանեան ոսկիին մէկ քառորդ մէ-
ծիւիցէ էր, այսինքն տարին 55 % : Եթէ հունձքի
ատեն արտի մը տէրը գործաւորներուն վճարելու
պէտք եղած գումարը չունենար, ստակն աւելի կը
սղէր եւ այն ատեն մէկ Օսմանեան ոսկիին մէկ մէ-
ծիւիցէ, երբեմն իսկ աւելի կուտային, արմտիքին
շուկան ծախուած օրը վճարելի : Այս պարագայնե-
րուն մէջ դժբաղդ գիւղացին երբեմն 140 % եւ ա-
ւելի իսկ անհաւատալի տոկոսով փոխառութիւն ը-
րած կ'ըլլար : Եւ գիւղացին տակաւին ինքզինքը
երջանիկ համարելու էր, եթէ փոխատուն պայման
չի գնէր որ հունձքը իրեն պիտի ծախուի, ինչ որ
տոկոսը կ'աւելցնէր վաճառման գինը պակսեցնելով,
վասն զի փոխատուն ապրանքը միշտ իւր արժէքէն
պակաս կը գնէր :

Դժբաղդ գիւղացիներ այսպէս տարիներով չա-
րաչար կ'աշխատէին հատուցանելու համար այն քա-
նի մը ոսկին, որու վճարումը չէին կրցած կատարել
գէշ հունձքի մը պատճառաւ :

Այսօր, 'ի շնորհն Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-
իւլ-Համիտ Բ.ի, որ Երկրագործական Դրամատունն
հաստատեց, գիւղացին վաշխառուն ճանկերէն ա-
զատած է :

1883ին Նորին Կայսերական Վեհափառութեան
ուշադրութիւնը դարձաւ այս ողբալի կացութեան
վրայ, եւ այն վայրկեանէն ծնաւ Իր մտքին մէջ այն
մտածումը, որ տեղի պիտի տար Երկրագործական
Դրամատուն օգտակար հաստատութեան (27 Օգոս-
տոս 1887) :

Նախկին գաւառական մատուկներուն դրամա-
գլուխը կը ձեւանար ծախելով այն ամէն տեսակ
արմտիքը, զոր երկրագործ ժողովուրդը կը խնայէր
իւր հունձքին աւելորդէն եւ անոնց տրամադրու-
թեան տակ կը գնէր :

Երկրագործական Դրամատունը տարին 6 % տո-
կոսով եւ 10 % ալ արձանագրութեան համար, փոխ
կուտայ ամենափոքր գումարէն սկսեալ մինչեւ 150
Օսմանեան ոսկի 3 ամսէն մինչեւ 10 տարի պայ-
մանաժամով :

Կ'ընդունի նաեւ աւանդներ, որոց համար տա-
րին 4 % տոկոս կը վճարէ :

Կեդրոնական վարչութիւնը Սթամպուլի մէջ է,
կուսակալութեանց գլխաւոր քաղաքներուն մէջ մաս-
նաճիւղեր կան. սանձագներու գլխաւոր քաղաքնե-
րուն մէջ գործակալութիւններ եւ գաւառակի գըլ-

խաւոր քաղաքներուն մէջ գրասենեակներ :

Ամէն մասնաճիւղ կամ գործակալութիւն իր ստակը կը ժողովէ իր շրջանակին մէջ գտնուած երկրագործներէն եւ անոնց միայն ստակ փոխ կուտայ :

Եթէ արագ ակնարկ մը ձգենք Երկրագործական Դրամատան ելեւմտական կացութեան վերջին տեղեկագրին վրայ , որ մինչեւ 1305 տարիին վերջը (1889—90) կը հասնի , աւելի լաւ կ'ըմբռնենք Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի սոյն մարդասիրական հաստատութեան՝ երկրագործութեան համար ունեցած կարեւորութիւնը :

Այն տարին Դրամատունը 87 գործակալութիւն բացեր էր , որք 244 գրասենեակ ունէին : Անոնց իրական զրամագլուխն էր 5,356,149 դրշ. որոց վրայ աւելցաւ նաեւ նոյն տարւոյն մէջ 25,750,894 դրշ.ի գումարը , որ Դրամատան ձգուած տուրքերուն հաւաքումէն , փոխատուութեանց տոկոսներէն եւ արձանագրութեան տուրքէն յառաջ եկած էր :

Այդ շրջանին մէջ զանազան գործակալութիւնք 14,574,776 դրշ. փոխ տուած էին , ի միասին հաշուելով կայուածային աւանդով եղած հին փոխատուութիւնները , որոց աւանդները նորոգուած էին : Այս գումարէն 231,257 դահեկանն մինչեւ տարիին վերջը գանձուած էր :

Պահեստի արուած ստակներուն գումարը կը հասնէր 70,000 Օսմանեան ոսկիի , որոց 20,000ը մինչեւ տարւոյն վերջը ետ առնուեր էին :

Ասկից զատ աւելորդ ստակ ունեցող քանի մը գործակալութիւնք օգնութեան հասան այն գործակալութեանց , որոց հաւաքած ստակն անբաւական

էր եւ 226,755 դրշ. փոխ տուին անոնց միեւնոյն տոկոսով :

Այս առաջին շրջանին մէջ Դրամատան եւ իր մասնաճիւղերուն , գործակալութեանց եւ գրասենեակներուն ծախքերը 3,071,732 դրշ.ի ելան , առաջին տեղաւորման համար եղած ծախքերն ալ ի միասին հաշուելով :

Ասկից զատ Դրամատունը 11,515,562 դրշ.ի գումար մը գանձած էր , որ արմտիքներու եւ ուրիշ երկրագործական բերքերու տասնորոգէն հանրային կրթութեան ինկած բաժինը կը ներկայացնէր : Այս գումարէն 5,546,721 դրշ. վճարած էր հանրային կրթութեան պատկանող զանազան վարչութեանց :

Տարւոյն վերջը Դրամատունը իր մնտուկներուն մէջ կամ Օսմանեան Կայսերական Դրամատան քով աւանդ 17,646,663 դրշ.ի հնչուն գրամ ունէր :

Նոյն թուականին , իր գործակալութեանց զուտ զրամագլուխը 112,862,653 դրշ.ի կը բարձրանար :

Դիւղերէն վաշխատութիւնը վանելն արդէն գիւղացիին վիճակին բարւոքման համար իրականացեալ այնքան մեծ յառաջդիմութիւն մըն էր որ , եթէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի տեղ ուրիշներն ըլլային , կանգ պիտի առնէին , եւ ետեւնին զառնալով քալած ճամբանին պիտի դիտէին ու հանգչէին :

Բայց այս մեծ վերանորոգիչը ամենեւին բան մը չեղած կը համարի , երբ տակաւին բան մը կայ ընելու , այս անխոնջ Աշխատողը անգործութեան ինչ ըլլալը չի գիտեր :

Երկրագործական Դրամատան հետ նաեւ տիպար-

ազարակներն եւ երկրագործական վարժարանները երկրագործութեան կերպարանքը փոխեցին, համոզելով գիւղացիները որ իրենց հողագործական նախնական գործիքներն ու իրենց նախահարց մշակութեան սկզբնական գրութիւնները ձգեն եւ կատարեալագործեալ մեքենայներ ու գիտութեան գիւտերէն յառաջ եկած գրութիւններ գործածեն:

Ամէն երկրի մէջ գիւղացին նոյնն է, բնութեամբ կաակածոտ է: Նոր, անձանօթ բանի մը ձեռնարկելէ առաջ, կ'ուզէ իր աչքովը տեսնել եւ անձամբ դատել թէ տեսականապէս խոստացուած արդիւնքը գործնական ալ է մի:

Մէկ փարայ աւելի չի ծախսեր՝ մինչեւ որ չի համոզուի թէ այդ մէկ փարան երկու փարայ պիտի բերէ իրեն:

Ահա Նորին Կայսերական Վեհափառութեան Սուլթանին ստեղծած երկրագործական վարժարաններուն եւ տիպար ազարակներու պաշտօնն է այս կասկածոտութեան յաղթել, երկրագործին միտքը լուսաւորելով իր ճշմարիտ շահերուն վրայ, մատով չօշափել տալով անոր այն ապահով, անփխտելի օգուտը զոր պիտի քաղէ, եթէ չի յամառի յաւիտեան անցեալին սխալներուն մէջ մնալու:

Անցեալ տարուէն ի վեր Թուրքիոյ մէջ երկրագործական վարժարանները չորս են. Սթամպուլի մօտ՝ Հալքայլի մէջ, Իզմիրի, Պէրութի եւ Պասրայի մէջ:

Այս դպրոցներէն իւրաքանչիւրին կ'ընտան է տիպար ազարակ մը, այնպէս որ գործնական ուսումը տեսականին հետ համընթաց կ'երթայ եւ մին միւսին իւր ապացոյց կը ծառայէ:

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտալ-Համիտ Բ., իր Թոյլատրութեան ընդարձակ ոգովն եւ այն հաւատարմիւթեամբ, զոր կը տածէ իր բոլոր հպատակաց վրայ, զորս, ինչ կ'ըսենքի կ'ուզեն պատկանին, իրաւամբ հաւատարմաւորներ կը համարի, նոյն տարւոյն Մարտ ամսոյն որոշեց որ Կայսրութեան ոչ Մահմետական ժողովրդոց դպրոցներուն աշակերտներն ալ կարենան մրցիլ երկրագործական վարժարաններն ընդունուելու համար, ճիշդ ինչպէս Պետութեան դպրոցներէն ելլող աշակերտներն:

Ընդունուելու համար հարկ եղած պայմանները հետեւեալնեցն են.

Օսմանեան հպատակութիւն, բարի վարուց վկայական, պատուատր վկայական, Իսաթիե ուսմանց վկայական, վերջապէս ընտրելիք ժշ 16 տարուէն պզտիկ եւ ժշ 22 տարուէն մեծ կրնան ըլլար:

Քննութիւնք դրաւոր են, եւ անոնց նիւթն է. Թուաբանութիւն, Երկրաչափութիւն, Գրահաշիւ, Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Տաճկերէն լեզուաւ շարագրութիւն, Ֆրանսերէն:

Երկրագործական վարժարանաց կ'ընտան տիպար ազարակներէն զատ կան նաեւ ուրիշ հաստատութիւններ, որք նշանաւոր ծառայութիւններ կը մատուցանեն երկրագործութեան: Աստիք են Անձնական Գանձուստեպհական Կալուածները, որոց իւրաքանչիւրն կրնանք համարձակապէս ըսել թէ տիպար ազարակ վրն է, որ ամէն նկատմամբ պակաս բան մը չունի:

Երկրագործական քննիչներու հար մարմինը, որ կը բաղկանայ նշանաւոր հոգաբնիւներէ, որք ունեն

չիլի ուսմունք առած են Ֆրանսայի արհեստական վարժարաններուն մէջ, ուր Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնը ղրկած է զիրենք իր ծախքովը, որպէս զի կատարելագործուին, Թուրքիոյ Մեծանձն Գահակալին վերակենդանացուցիչ մտքին հաւատարիմ թարգմանն ըլլալու կոչուած է:

Այն ձիւ ցուցահանդէսն ու ձիւ մրցումը, որ քիչ ատենէն տեղի պիտի ունենան նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, պիտի տան ձիաբուծութեան այն քաջակերութիւնը, որմէ զուրկ էր մինչեւ այն ատեն եւ թոյլ պիտի տան Օսմանեան Կայսրութեան իր ունեցած անսպառ միջոցներէն օգտիլ իր հեծելագործութիւնն ու թնդանօթածիգները զօրացնելու համար:

Ո՞չ ապաքէն ունի ձիւ լաւագոյն ցեղը, այն որու խառնուրդէն միւս ցեղերն իրենց յատկութիւններն առած են, այն է Արաբական ցեղը:

Այս ալ Գանձուն համար հասոյթի մեծ աղբիւր մը պիտի ըլլայ:

Անտառաբուծութիւնը, երկրագործութեան այս մասը, որ մասնաւորաբար անտառային ծառերու մշակութեամբ կը զբաղի, յարելով երկրագործական ընդհանուր դրութեան այն երկրին, որու ամենէն պտղաբեր ձիւղերէն մէկն ալ ինքն է, ի հարկէ պիտի գրաւէր ուշն այն իմաստուն Միապետին, որու բարեխնամ վարչութիւնն կը վայելէ Թուրքիա:

Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտուլ-Համիտ Բ. Խան այս մասին ալ արարիչ մը եղաւ, վասն զի Օսմանեան անտառային վարչութիւնն իր իշխանութեան օրէն կ'սկսի իրապէս:

Ստոյգ է որ ատենով շատ անգամ գովելի ճիգեր եղած էին անտառները պահպանելու համար այն ասպատակութիւններէն, որոց առարկայ կ'ըլլային տգէտ գեղացւոց եւ հովիւներուն կողմէն, եւ անոնց շահագործութիւնը կանոնաւոր եւ հասութաբեր ընելու համար, բայց արդիւնքը դիտաւորութեանց չէր համապատասխաներ:

Այդ անտառներու եղծումը, ի բաց առեալ այն մեծամեծ վլաաներն զորս կը պատճառէ Գանձուն ինչպէս նաեւ մասնաւոր կալուածատեարց, ամբողջ նահանգի մը կլիման ալ բոլորովին կը փոխէ ի մեծ վլաս երկրագործութեան:

Հովերը, որոց ամենի ընթացքը ոչինչ կը կասեցնէ, դաշտերը կ'աւլեն տիրաբար եւ ցամաքութիւնն ընդ հուպ կը կործանէ գաւառները որք մինչեւ այն ատեն առատ եւ կանոնաւոր անձրեւներով կ'արգասաւորէին:

«Չկայ անտառ, շատ հով, քիչ անձրեւ», ափկայ բոլոր հողագէտներու ընդունած ճշմարտութիւնն է:

Այս կլիմայախօսական խնդիրն այնքան կարեւորութիւն ունի որ, բոլոր անտառային երկիրներու մէջ ջնջուած անտառները նորէն աճեցնելու գործը մասնաւոր խնամքներու առարկայ եղած է:

Այս մասին Թուրքիա այսօր ուրիշ պետութեանց հաւասար է ի չնորհա Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտուլ-Համիտ Բ. ի հրամայած միջոցներուն՝ մատղաշ ծառերու հատումը արգիլելու եւ չթողլու համար որ անխաղործներն ու հովիւները ամբողջ անտառ մը ասպատակեն քանի մը թօնօ ածուխ արտադրելու

կամ իրենց հօտին սրտասուքարան մը շինելու համար :
Թուրքիոյ մէջ անտառները 15,955,192 տէօնիւմ
մակերեւոյթ մը կը գրաւեն , այսինքն Օսմանեան
կայսրութեան հողուն գրեթէ քսանեւչորսերորդ մաս-
ը , եւ Եւրոպայի , Անատօլիոյ ու նախկին Ասիայի
կուսակալութիւնները միայն հաշուուած են այս տէօ-
նիւմներու թիւին մէջ :

Այս անտառները ձեւացած են տափեւհինգ զա-
նազան տեսակ ծառերէ , որոց ամէնքն ալ մէկզմէ-
կէ աւելի օգտակար են ճարտարագործութեան : Գլը-
խաւոր տեսակներն են . կաղնին , ընկուզենին , կա-
ղամախին , եղեւինը , թմբին , շալմանակներն , նո-
ձին , արմաւենին , ձիթենին , հացին , եւայլն :

Ասկից վերջը , ի չնորհո՞ւ Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան
Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի , Օսմանեան կայսրութիւնը ,
որ Եւրոպան կերակրելու չափ հարուստ է թանկա-
զին փայտերու նկատմամբ , կարող պիտի ըլլայ մեծ
չա՞ արտագործել կայսերական Գանձուն այս բնական
հարստութիւնէն , որ մինչեւ ցարդ անշարժ մնացած էր ,
զինքն ամուլ ընող կատարեալ անգործութեան մէջ :

Այս պիտի աւարտելէ առաջ պէտք է խօսիլ
նաեւ այն հաստատութեան վրայ , որ անշարժ կա-
լուած ունեցողներուն համար պիտի ըլլայ ինչ որ
երկրագործական պանքան եղաւ հողատէրներուն
համար :

Ըսել կ'ուզենք անշարժ կալուածոց Դրամատուն-
ը , որու հիմնադրութիւնն հրամայեց Ն. Կ. Վ. Կա-
ղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. այս տարուան
սկիզբը եւ որ կանգնուելու վրայ է :

Նորին Կ. Վեհափառութեան Սուլթանին յատուկ

եղող օգտակար յղացումներէն մէկուն շնորհիւ , այս
Դրամատունը կը կազմուի չափ արդէ կերպով մը ,
առանց որ եւ է բեռ ծանրանալու ժողովուրդին վրայ
եւ առանց երկիւղ ունենալու այն շահագիտական
եղեւէջներէն , որու այնքան ակաւր օրինակներն
տեսնուեցան Եւրոպայի մէջ :

Կ. Պոլսոյ Խնայողական Մատուկն , իր նախկին
ձեւը պահելով հանդերձ , արտօնութիւն ստացաւ
անշարժ կալուածներու փոխարէն անակ փոխ տա-
լու փոխանակ իրեն յանձնուած գումարներով գնե-
լու սակարանի արժէթղթեր , որոնք առաւել կամ
նուազ անպահով են , զանոնք կ'արգասաբերէ՝ փոխ
տարով անշարժ կալուածներու փոխարէն , որոնք ա-
պահով գրաւական մը կը ձեւացնեն , որ ուրիշ գրա-
ւականներէ աւելի զերծ է այն յանկարծակիան ան-
կուններէն , որոնք առանց ակներեւ կամ իրական
պատճառի , չարժուէն ստացուածքներու արժէքը կը
կորսեն :

Առ այժմ անշարժ կալուածոց Դրամատունը գրա-
մագրութն որոշուած է մէկ միլիոն ոսկի , որու 450
հազար ոսկին պիտի հայթհայթէ քաղաքային Պա-
հեստի Մատուկը եւ մնացեալն ալ Պետական վիճա-
կահանութեամբ մը :

Վերջէն այս դրամագրութիւնը պէտքերու պահանջ-
ման համեմատ պիտի աւելնայ մինչեւ երկու միլիոն
Օսմ. ոսկիի :

Իտալական Կարմիր-Խաչի կամ Հոնգարական
Կարմիր-Խաչի վիճակահանութեան նման ազգային
վիճակահանութիւն մը հաստատուելու հարկն զգաց-
ուելով թուրքիոյ մէջ , ուր ազգային վիճակահա-

նութիւն մը չգտնուիլը ազատ արարէ՞լ կը բանար առաւել կամ նուազ վստահելի օտար վիճակահանութեանց գործառնութեան, օտար զրամատէրներու խմբակ մը կայսերական Գանձուն մատուցեր էր ազերսագիր մը, որով Կ. Պոլսոյ մէջ նմանօրինակ վիճակահանութիւն մը հաստատուելու արտօնութիւն կը խնդրէր:

Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. մտածեց որ, որպէս զի այս հաստատութիւնն կարենայ օտար վիճակահանութեանց տոմսակներուն թուրքիոյ մէջ շրջաբերութեան վնասակար հետեւանքներն չեզոքացնել, պէտք է բոլորովին պաշտօնական կերպարանք մը ունենայ եւ ամէն տեղ ի գործ դրուի նոյն իսկ Կառավարութեան կամ իր մէկ պաշտօնէութեան ձեռքով:

Այսպէս անհ կայսերական Իրատէ մը հրամայեց որ այս պաշտօնն յանձնուի Կ. Պոլսոյ Խնայողական Մատուկին որ, իր պաշտօնական կացութենէն արտադրեալ շահերուն կը միացնէր նաեւ այն շահերը, զորս կը գտնէր իր կանոնադրութեան քանի մը արամազրութեանց մէջ, որոնք մասնաւոր նախաձեռնութեան առաւելութիւններն ալ կ'ապահովէին իրեն:

Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի վաճառականութեան, ճարտարագործութեան, հանրօգուտ շինութեանց եւ երկրագործութեան քառեակ տեսակէտով ի գործ դրած ու իմացուած բարեփոխութեանց այս հաւաքածոյն որքան ալ համառօտ է, կը յուսանք թէ պիտի բաւէ ընթերցողին ճիշդ գաղափար մը տալու համար թէ Կայսրութեան ժո-

ղովուրդին աշխատող դասերն ինչեր կը պարտին իրենց Վսեմ Փառիշահին:

Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. քանի մը տարուան մէջ այնքան աշխատութիւն կատարեց, զորս ի գլուխ հանելու համար բազմաթիւ անձանց ամբողջ կեանքն իսկ բաւական չէր, մինչ իսկ եթէ այդ անձինք սոյն ձեռնարկներն յաջողցնելու հարկ եղած յատկութիւններով օժտուած ըլլային բնութենէն:

Բայց Աստուած Իր հաւատարիմ ծառային հետ է, եւ այն պաշտպանութիւնը, որով կը ծածկէ Սուլթան Խալիֆան եւ որ ամենէն թերեհաւատներուն իսկ տեսանելի ու ակնբերելի է, թոյլ կուտայ Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտի անանկ հրաշքներ գործել, որք ուրիշ մահկանացուաց արգիլեալ են:

Դանի մը խօսք ալ Օսմանեան ծխախոտի շահակցական Րէփիկն վրայ:

Օսմանեան ծխախոտի շահակցական Րէփիկն նոր ընկերութիւնն կազմուեցաւ 100,000,000 Ֆրանք, այսինքն 4,400,000 Օսմանեան ոսկւոյ անուանական դրամազուխով մը, որ իւրաքանչիւրը 500 Ֆրանքնոց կամ 22 Օսմանեան ոսկինոց 200,000 բաժնետոմսի բաժնուած էր:

Ընկերական դրամազուխոյն կէսը, այսինքն 2 միլիոն 200,000 Օսմանեան ոսկին միայն պիտի վճարուէր ի սկզբան եւ միւս կէսը չէր կրնար ժողովուրդ առանց Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան հաւանութեան:

Այս 2,200,000 Օսմանեան ոսկւոյ դրամազուխը 8 % տարեկան տոկոս կը բերէր բաժնետէարց:

Եթէ դրամագլուխը ընկերական դրամագլխոյն կէսն անցնէր, Բէժին վճարեալ դրամագլխոյն վրայ 7 1/2 օտկոս միայն պիտի տար:

Զեւո չափ Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան եւ Բէժի ընկերութեան միջեւ պիտի բաժնուէր հետեւեալ համամասնութեամբ:

Մինչեւ 500,000 Օսմ. ոսկի, 30 1/2 օսմանեան Կայսերական կառավարութեան, 35 1/2 օսմանեան Հանրային պարտքին եւ 35 1/2 Բէժին:

500,000 Օսմ. ոսկիէն մինչեւ 1,000,000 Օսմ. ոսկի, 39 1/2 օսմանեան Կայսերական կառավարութեան, 34 1/2 Հանրային պարտքին եւ 27 1/2 ընկերութեան:

1,000,000 Օսմ. ոսկիէն վեր ու մինչեւ 1 միլիոն 500,000 Օսմ. ոսկի 52 1/2 օսմանեան Կայսերական կառավարութեան, 30 1/2 Հանրային պարտքի եւ 18 1/2 ընկերութեան:

1,500,000 Օսմ. ոսկիէն վեր մինչեւ 2,000,000 Օսմ. ոսկի 70 1/2 օսմանեան Կայսերական կառավարութեան, 20 1/2 Հանրային պարտքի եւ 10 1/2 ընկերութեան:

2,000,000 Օսմ. ոսկիէն աւելի եղած չափոն վրայ 75 1/2 օսմանեան Կայսերական կառավարութեան, 15 1/2 Հանրային պարտքի եւ 10 1/2 ընկերութեան:

Ի սկզբան Օսմանեան ծխախոտներու շահակցական Բէժին հանդիպեցաւ այն դժուարութեանց, որոց դէմ միշտ պարտաւոր են մաքառիլ նմանորինակ ձեռնարկութիւնք իրենց նոր սկսած առին:

Առաջին տեղաւորման ծախքերը ահազին էին եւ

մաքանենդութիւնը, որ մեծ ընդարձակութիւն առած էր, ծանր վեհա կը պատճառէր Բէժի հասոյթներուն: Ասկից զատ, մի քանի ճամբաներ, որոց վրայ յոյս դրած էր ծխախոտի արտաճանութեան համար, քիչ կամ չատ գոցուեցան, ինչպէս գլխաւորաբար Եգիպտոսինը, Խըտիվի կառավարութեան Յունաստանի հետ կնքած առեւտրական համաձայնութեան պատճառով, որմէ Բէժին համար յառաջ եկած վնասը շատ զգալի էր, մանաւանդ որ իր գործերուն նոր սկսած առինն էր:

Ասով Բէժի դորձառնութեանց առաջին երեք տարիները բաւական կարեւոր վնասով գոցուեցան: Այս վնասը փոխարինելու համար, 1890ին Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած բաժնետեարց արտաքոյ կարգի ընդհանուր ժողովը որոշեց անուանական դրամագլխոյն վճարեալ առաջին կիսուն 20 1/2 զեղչել եւ Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնն ալ այս զեղչումը վաւերացուց: Վճարեալ 50,000,000 դրամագլուխը զեղչուեցաւ 40,000,000ի եւ 250 ֆրանքնոց բաժնետոմսը 200 ֆրանքի վերածուեցաւ:

Այսօր, ի շնորհս այն յարատեւ աջակցութեան զոր Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնը շնորհեց իրեն՝ մաքանենդութեան առաջին աւելելու — որ հիմայ գրեթէ անհետացած է — ինչպէս նաեւ իրեն վերաբերեալ ուրիշ բոլոր խնդրոց համար, ծխախոտի Բէժին յաջողութեան ճամբուն մէջ մտաւ եւ իր հասոյթները ամէն տարի նոր առաւելութիւն մը կ'ստանան:

Այսպէսով անգամ մը եւս յաջողութիւնը կ'ար-

դարացնէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ
Բ.ի կարգադրութիւնները, եւ այս յաջողութիւնը
գլխաւորաբար յառաջ եկած է այն միջոցներէն, որոց
խմաստութիւնն տիպար մը պիտի մնայ, որու պիտի
ջանան հետեւիլ ապագայ դարուց մէջ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿՆ ՌԻ ԾՈՎԱՅԻՆ ԶՐՈՒԹԻՒՆՆ
ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. ԽԱՆԻ ԻՏԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ.

Ռովանդակութիւն. — *Բանակ.* — Թուրք զինուոր. —
Զինուորական եւ բարոյական առաքինութիւնք: — Զինուորա-
կան կազմակերպութիւն: — Սիպոդական ծառայութիւնք: —
Բանակ: — Հետեւակ ու Հեծելագործ: — Համիտի զորագուն-
դեր: — Թնդանօրածիգք: — Կազմածք եւ զէնք: — Զինուորական
վարժարանք: — Թուրքիոյ զինուորական զօրութիւնք: — Նաւա-
թուրք: — Զրահուոր նաւասթուրք: — Փայտաւոր նաւասթու-
րք: — Ծովային կազմակերպութիւնք: — Ծովային վար-
ժարանք:

Բանակ

Թուրք զինուորին առաջին անգամ տեսնողը ան-
պատճառ կը հիանայ անոր բարձր ու ճկուն հաս-
կին, համակիր ու խելացի զէմքին, հանդարտ ու
համեստ կերպարանքին:

Աշխարհի մէջ չկան աւելի գեղեցիկ վաշտեր քան
զայնա որք, ամէն ուրբաթ, Սէլամլըքի առթիւ, Ն.
Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի առ-
ջեւէն կ'անցնին Փասիշահլըմ չօգ եաշա խանդավառ
բացագանչութեամբ իրենց Օգոստափառ Տէրն ող-
ջունելով:

Եւ այս գովեստը կը յարմարի ոչ միայն ֆէսա-
ւոր եւ ապարոչաւոր զուաշներու վաշտերուն, հե-
ծելագորաց էրթոյրուրդ զօրագնդին, ծովային հետե-
ւակաց տիպոր վաշտին եւ Կայսերական պահակ
զուռըր կազմող միւս ընտրեալ խումբերուն, այլ

եւ Կայսրութեան որ եւ է զօրանոցին մէջ գտնուած ամէն տեսակ գունդերուն :

Եթէ Թուրք զինուորին արտաքին երեւոյթը մարդուն աչքերը կը հրապուրէ , իր բարոյական յատկութիւններն ալ մեծ կարեւորութիւն կ'ստանան զինուորական գործոց ծանօթութիւն ունեցողներուն համար :

Կարգապահութիւնը սքանչելի է եւ այդ կարգապահութիւնն , յենով այն պարզ ու ժուժկալ կեանքին , որու վարժուած է Թուրք զինուորն իր ծնելէն ի վեր , տեսակ մը գերազանցութիւն կուտայ Օսմանեան բանակին :

Ի չնորսն այն բացարձակ արգելքին , զոր կրօնքը դրած է զինիի եւ ալքոլի գործածութեան վրայ , զինուորականը , որ Եւրոպական բանակներու մէջ չափ անգամ անհաղանդութեան եւ պարտազանցութեան պատճառ կ'ըլլայ խաղաղութեան ատեն եւ չափ հեղ աղիտաբեր անկարգութիւններ յառաջ բերած է պատերազմի ժամանակ , Օսմանեան բանակին անձանօթ չարիք մըն է :

Ասկից զատ ժողովուրդը քիչով բաւականանալու վարժուած ըլլալով , իր յոյժ համեատ սովորութիւնները Օսմանեան բանակին պարենաւորումը չափ կը զիւրացնեն :

Գալով Թուրք զինուորին քաջասրտութեան , համակերպութեան , անձնուրացութեան , բնութեան բոլոր պատուհաններուն ինչպէս նաեւ թնդանօթին գէմ ցոյց առած գիւցազնութեան , զասոնք միգաբարբառ կը հաստատեն բոլոր այն տեղերն որ , հին ցամաքին երեք մասանց մէջ , Փապիշանին ձիւրա-

նեգոյն զրօշին վեհ ծածանումը տեսան Յաղթութեան հրեղէն շունչին ներքեւ :

Օսմանեան բանակն իր արդի կազմութեամբ — որ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ. ի իշխանութեան գործն է բացարձակապէս — հետեւեալ կերպով բաժնուած է :

Մուսաֆ (գործօն բանակ) , որ երկու մասէ կը բաղկանայ .

1. Նիզամ , այն է բուն գործօն բանակը :

2. Իշքիս , անսահման արձակուրդ ունեցող գործօն բանակը :

Բէսիֆ (պահեստի բանակ) , որ նոյնպէս երկու մասէ կը բաղկանայ :

Մուսքանֆըզ (երկրային բանակ) :

Ղինուորական ծառայութեան ամբողջ տեւողութիւնը 20 տարի է :

Գործօն բանակ՝ վեց տարի , չորս տարին առաջին բաժնին եւ երկու տարին երկրորդ բաժնին մէջ :

Պահեստի բանակ՝ ութ տարի , իւրաքանչիւր բաժնի մէջ չորսական տարի :

Երկրային բանակ վեց տարի :

Միայն Մահմետականք զինուորական ծառայութիւն կ'ընեն :

Իսկ ոչ-Մահմետականք զինուորական ազատութեան տուրք մը կը վճարեն որ Պէսքիի ասֆէրիյէ կը կոչուի :

Բանակի կազմութեան համար 1886ին հաստատուած հիմնական օրէնքը զինուորական ծառայութիւնն ստիպողական ըրած է Կայսրութեան բոլոր Մահմետականներուն համար , ի բաց առեալ Մայ-

րաքաղաքին բնակիչները, որք ի վաղուց մնացած մենաշնորհութեամբ զինուորական ծառայութենէ ազատ են :

Գործօն բանակին մաս չեն կազմեր 1. Մայրաքաղաքին ու գաւառաց ոստիկանները, 2. Անկանոն վաշտերը, 3. Եգիպտոսի ինքնավիճակ պարապետը եղած բանակը :

1886էն ի վեր վիճակահանութեան տարիքը 21 որոշուած է եւ տարեկան զինուորացութիւնը 50էն 60,000 հոգի է : 2էնքի տակ չկանչուած մասը երկու տեսակի կը բաժնուի, որոց մին կարգերու բաժնուած է եւ տարին 6էն մինչեւ 9 ամիս վարժութիւն ընելու ստիպուած է, կարգը կազմող մարդոց ընկած տեղերուն կարեւորութեան համեմատ, իսկ միւսը չաքաթը մէկ անգամ, ուրբաթ օր, կէս օրուան ազօթքէն ետքը վարժութիւն ընելու պարտաւոր է :

Պատերազմի ժամանակ բանակը կուտայ՝

Ա. Գործօն բանակ (Նիզամ եւ Իշթիւտ) 350,000 հոգի :

Բ. Պահեստ (Րէտիֆ) 450,000 հոգի :

Գ. Երկրային (Մուսթահֆըզ) 200,000 հոգի :

Ընդ ամէնը մէկ միլիոն մարդ 1512 գաշտային եւ 330 լեռնային թնդանօթով :

Կայսրութեան զինուորական բոլոր զօրութիւնները բաժնուած են բանակներու, որոց իւրաքանչիւրը Միւշիքի մը կամ Ֆէրիզի մը կամ Լիվայի մը գերագոյն հրամանատարութեան տակ կը գտնուի :

Բանակին սպայակոյտը կը վարէ ռազմական մա-

սը, եւ բանակի խորհուրդը (Օրտուսինում մէճլիս) վարչական մասը :

Րեճիֆները մասնաւոր շրջանակներունն են պատերազմական կատարեալ միութիւններ կը ձեւացնեն :

Բանակները եօթն են եւ իւրաքանչիւրին ընդհանուր բանակատեղին հետեւեալ քաղաքացի մէջ է .

1. Բանակ (Կայսերական պահագունդ) Կ. Պոլիս . 2. Բանակ, Էտիրնէ . 3. Բանակ, Մանասթըր . 4. Բանակ, Երզնկայ . 5. Բանակ, Դամասկոս . 6. Բանակ, Պաղատա . 7. Բանակ, Եմէն :

Սպարապետը կամ Սեռասֆերը, ն. Կ. վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի բարձրագոյն հրամանին տակ, բանակին զլուխն է, զոր կը կառավարէ աշակցութեամբ պատերազմական խորհրդին, Տաւր-Շուրաշի-Ասֆերիյէ, որ կը ղաղկանայ Միւշիքի մը եւ վեց Լիվայէ, Թնդանօթաւոր ժողովին, Մեհմէթ-Թօփիսանիյի-Անիւշ :

Թնդանօթաւոր վերատեսուչը, զոր Սէրասքէրին պէս վահափա Սուլթանն Իւրն կ'ընտրէ եւ ուղղակի Անոր հրամանին տակ է, իր պաշտօնին լծումտիք վերին հովոգութիւն ունենալով թնդանօթաւորներուն ու երկրաչափներու բաժնին վրայ, այդ պաշտօնը զրեթէ Սպարապետին պաշտօնին չափ կարեւոր է :

Օսմանեան հետեւեալ զօրքերը միշտ համբաւուող եղած են թէ իրենց զինուորական ուժին եւ թէ կատարելաբար յարձակման համար :

Օսմանեան հետեւեալները երբ որեք ի ձեռքին յարձկին թշնամի դիւր մը ստանալու, մարտկային ձիւնակոյտ մը կը ձեւացնեն, որոն առդիմապիւրի ըն-

Թացքը կեցնելու համար չափազանց աւելի ոյժ մը պէտք է :

Թուրք հետեւալը , տեղի մը , բերդի մը պաշտպանութեան ատեն միշտ իր տեղը կը կենայ՝ ժայռի մը պէս անշարժ , եթէ մահացու կերպով վիրաւորուի իսկ՝ դարձեալ կը կռուի եւ պէտք է երկու անգամ սպաննուի , որպէս զի իշխայ :

Հետեւակներու կազմածն ու հազուստները պարզ ու գործնական են :

Քաց ի Կայսերական պահապանդին քանի մը գունդերէն , որք զուավի տաքատ ու ֆէս կը դնեն , միւսներուն համազգեստը կը բաղկանայ տեսակ մը մուր կապոյտ թիկնոցակէ , միեւնոյն գոյնով տաքատէ մը եւ կիսակօշիկներէ : Գլուխնին ֆէս կը դնեն :

Քիչ ատենէն բոլոր հետեւակները պիտի զինուին Մաուզէրի զրութեամբ եւ $9\frac{1}{2}$ հազարերորդամբթր տրամագիծով բազմահարուածեան հրացանով , զոր Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի կառավարութիւնը 1887 ին որոշեց գործածել փոխանակ Մարթինի եւ Բէմինկթօն հրացաններուն , զոր կը կը գործածէին մինչեւ այն ատեն Օսմանեան բանակները :

Հետեւակազօրաց յատկացեալ 500,000 բազմահարուածեան հրացանի եւ հեծելազօրաց յատկացեալ 52,000 զարապինայի հայթայթման համար Մաուզէր տան հետ կնքուած դաշինք մը գործադրութեան սկսաւ մտնել 1888 թէջ եւ յանձնուամենին աւարտելու վրայ են :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.

այս միջոցին կը զբաղի բազմահարուածեան հրացանի փոխելու այն 700,000 Հանրի Մարթինի եւ Բէմինկթօն հրացանները , որք կը գտնուին Կայսրութեան զինարաններուն կամ զանազան բանակաց մէջ :

Ասոր համար , Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի մասնաւոր հրամանով տարւոյս սկիզբը զինարձակավայր մը շինուեցաւ Քէհատխանէի մէջ՝ Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան հաւանութեան ներկայացուած զանազան զրութեանց բաղաւորական փորձերը հաստատելու համար :

Թուրք հեծելազօրքերը եւրոպական հեծելազօրաց վրայ սա մեծ առաւելութիւնը ունին որ , կրնան ի ծննդէն ձիավարութեան վարժուած ժողովուրդներէ առնուիլ , մինչդեռ եւրոպայի մէջ ստիպուած են հեծելազօրքերը ժողովել ամէն դիէ , հողագործ կամ գործաւոր ժողովրդոց ինչպէս նաեւ ձիավարութեան հմուտ ժողովրդոց մէջէն :

Թուրք հեծելազօրքը որ չորս տարի կը ծառայէ , փոխանակ երեքի — ինչպէս որ է Գերմանիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ , — իր աւելի երկար ծառայութենէն ուրիշ օգուտ մըն ալ կը քաղէ , որ կատարելապէս հասկցուելու համար ապացոյցի պէտք չունի :

Տաճկական բանակն հինգ վաշտոց 35 գունդ հեծելազօրք միայն ունենալով , այս թիւը կրնար փոքր երեւնալ Թուրքիոյ զինուորական վիճակին բաղադատմամբ : Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. իր կազմակերպիչ հանձարին անսպառ միջոցներուն եւ իր հաւատարիմ հպատակաց հայրենասիրութեան մէջ միջոց մը գտաւ հեծելազօրաց թիւը

կրկնելու եւ ալ աւելի շատցնելու :

Սուլթան Խալիֆային ուշիմութիւնը՝ արժանիքը գիտէ որոշել, որքան ալ որ փոքր ըլլայ անոր երեւումը եւ ինչ համեմատութեան ներքեւ որ ալ թաքցի :

Ուրեմն ալ աւելի իրաւամբ Փատիշահը կը ճանչնայ այն արժանիքը, որու ապացոյցը ակն յանդիման կը տեսնուի պատերազմի դաշտին արիւնալի վաշտերուն մէջ, որ քաջարի զուարթութեամբ կը վազեն ընդ առաջ մահուան, ինքզինքնին զուարակ տալով իրենց հաւատքին եւ իրենց Կայսր Խալիֆային համար :

Ուստի պատերազմի ատեն Քուրդ օժանդակ խումբերուն մատուցած ծառայութիւնները ի հարկէ իրենց ճշմարիտ արժանիքը պիտի գնահատուէին :

Այն պատերազմիկներն արդի զինուորներ ըլլալու համար կազմակերպութեան կարօտ էին :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. այս կազմակերպութիւնը տուաւ անոնց անցեալ տարի (1891), երբ հրամայեց 60 վաշտ օժանդակ հեծելազօրք կազմել Համիտիյէ անուամբ :

Այս վաշտերը, որք կամաւոր զինուորապետութեամբ կը հաւաքուին Քիւրտերէ եւ Միջագետաց կամ Իրագ-Արաբիոյ Արաբներէն — որք թէ ձիավարութեան եւ թէ զինավարժութեան մէջ միւսներէն վար չեն մնար, — մասնաւոր շրջանակներ ունին, զորս Վեհապետը կ'ընտրէ եւ որք մեծ մասամբ կանոնաւոր բանակին պաշտերէն կը բաղկանան :

Համիտիյէ վաշտերը, որք Օսմանեան միւս հեծելազօրաց պէս հագուած ու զինուած եւ պատե-

րազմի նոր դրութեանց վարժուած են, այլ եւս այն անկանոն գունդերը չեն, որոց քաջութիւնը շատ անգամ անօգուտ քաջագործութիւններու կը վառնուէր :

Օսմանեան հեծելազօրաց զէնքերն են քիչ կոր սուր մը եւ փոքր տրամագիծով գարապինա մը : Վաշտերէն ոժանճ նիզակ ալ ունին եւ հաւանակաւ նարար քիչ ատենէն բոլոր հեծելազօրքերն ալ պիտի ունենան այս զէնքը :

Արդարեւ յախուռն յարձկող զինուորի մը ձեռքն ամենէն սոսկալի զէնքը նիզակն է :

Համազգեստն է մէկ կարգ կոճակով պարզ թիկնոց մը, միսրազոյն տաքատ մը եւ Բրուսիական ձեռով կօշիկներ :

Ձիերն ընդհանրապէս կը պատկանին Թուրք-Պարսիկ ցեղին կամ Արաբական խառն ցեղին : Հասակաւ աւելի փոքր քան թէ մեծ, ձեւերնին վառ յելուչ, ջղուտ, սրունքնին ճկուն ու անխոնջ, այս ձիերը խիստ մտացի եւ խիստ հնազանդ են :

Պատերազմական թնդանօթները կը բաղկանան իւրաքանչիւրը 6 թնդանօթով 252 մարտկոցէ եւ նոյնպէս իւրաքանչիւրն 6 թնդանօթով 56 լեռնային մարտկոցէ :

Պատերազմի ու բերդի թնդանօթաձիգութեան բոլոր գործիքները, — թնդանօթ, հաստոց եւ զանազան պիտոյք — Էօէնի Քրիւբի գործարաններէն ելած են, բայց այս օրինակներուն համեմատ թնդանօթներ կը չինեն նաեւ Կ. Պոլսոյ Թօփխանէյի թընդանօթարանին զինարանին մէջ :

Լեռնային մարտկոցները մասնաւոր յիշատակու-

Թեան արժանի են իրենց գործողութեան բացառիկ ճշգրտութեան ու ճարպիկութեան համար։ Թնդանօթը, հաստոցն ու միջերը կը կրեն չորս ջորի։ անոնց բերը վար առնելու եւ Թնդանօթը զետեղելու համար երկու վայրկեանը բաւական է։

Թնդանօթաձիգներու համազգեստն է մութ կապոյտ թիկնոց մը սեւ երիզներով, մոխրագոյն տաբատ մը ու կօշիկներ։

Հեծելազօրքերն ու Թնդանօթաձիգներն հետեւակաց պէս գլուխնին ֆէս չեն դնել, այլ սեւ ստեւով զալբագ մը։

Սպայները կ'ընտրուին ենթասպայներէն եւ Գումպարխանէյի ու Բանկալթիի զինուորական վարժարանաց աշակերտներէն, առաջինը Թնդանօթաձիգներու եւ պատերազմական երկրաչափներու, իսկ երկրորդը հետեւակաց, հեծելազօրաց եւ սպայակոյտի համար։

Մինչեւ վերջին պատերազմը Թուրքիոյ մէջ ընդհանուր սպայակոյտ չկար եւ կրնանք ըսել թէ անոր բացակայութիւնը պատերազմին ելքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Ի չնորհա Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի, այս պակասն ալ լեցունեցաւ։ 1884էն ի վեր Բանկալթիի վարժարանին մէջ սպայակոյտի բաժին մը կայ, որ Գերմանական պատերազմական Ակադեմիային եւ Ֆրանսական պատերազմական բարձրագոյն վարժարանին կը համապատասխանէ։

Թնդանօթաձիգներու եւ պատերազմական երկրաչափներու վարժարանն աշակերտք 15 տարու կը մտնեն, չորս տարի Ռիւշտիյէի եւ երեք տարի նա-

խապատրաստական այսինքն Իտալիյէի մէջ եւ երկու տարի բարձրագոյն բաժնին, այսինքն Հարպիյէյի մէջ կը մնան, որմէ ետքը փոխ-տեղակալ կ'ըլլան։

Բանկալթիի վարժարանին մէջ աշակերտք Հարպիյէյի երկու տարի կը կենան ու փոխ-տեղակալի աստիճանաւ կ'ելլեն, լաւագոյն աշակերտները, որոնք սպայակոյտը մտնելու սահմանուած են, երեք տարի եւս կը կենան զպրոցը ու յետոյ կ'ելլեն հարիւրապետի աստիճանաւ։

Այս երկու դպրոցներուն կազմակերպութիւնն անթերի է թէ՛ ներքին կանոնաւորութեամբ եւ թէ՛ տեսական ու գործնական դաստիարակութեամբ։ Գլխաւորաբար օտար լեզուներու ուսումն աւելի ընդարձակ է հոն քան թէ ուրիշ երկիրներու զինուորական նմանօրինակ վարժարանաց մէջ։ Օրինակի համար սպայ աշակերտները պարտաւոր են իրենց տեղեկագիրերն ու գրաւոր աշխատութիւնները ոչ միայն Տաճկերէն լեզուով կատարել, այլ եւ օտար լեզուով մըն ալ, ֆրանսերէնով կամ գերմաներէնով, եւ ընդհանրապէս լաւ կը կատարեն, մինչդեռ Եւրոպայի մէջ ասանկ բան մը հազուադիւրէն է։

Գումպարխանէյի եւ Բանկալթիի վարժարաններէն զատ կան Էտիքնէյի, Մանասթըրի, Պրուսայի, Էրզրումի, Դամասկոսի, Պաղտատի, եւ Կ. Պոլսոյ մօտ՝ Վոսիորի Ասիական ափանց վրայ Գուլէլիի Մեֆթէպի Իստիյէյի Հարպիյի նախնական վարժարանները։ Գուլէլիի վարժարանին տնօրէնութիւնը յանձնուած է Լիվայի մը, իսկ միւսներունը փոխ-գնդապետներու կամ գնդապետներու։ Այս-

կերտք 12 տարու կը մտնեն հոն եւ երեք տարի կը կենան :

Այդ աշակերտք մասամբ կ'առնուին Րիւշտիյէ-Ասիերիյէ վարժարանաց աշակերտներէն : Այս վարժարանները 28 հատ են , 8ը Պոլսոյ մէջ եւ 20ը քաւառաց մէջ . անոնց գոյութեան պատիւը Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի կը պատկանի :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. իր բանակին համար ունեցած ծայրայեղ հոգածութեամբ անցեալ փետրվար ամսոյն Կայսերական Իւրատեով մը հրամայեց որ զինուորական որբերը Տարիւշ-Շեֆագա դպրոցը մանեն մինչեւ որ Րիւշտիյէ վարժարանները մտնելու տարիքնին գայ : Անոնց անունդն ու պէտքերը Պետութեան վրայ են : Ի՞նչ գաւառաց մէջ գտնուող զինուորականի որբերուն համար Կայսերական Իրատէն կը հրամայէ որ Րիւշտիյէ վարժարանաց մէջ բնակին , անանին ու դաստիարակուին , մինչեւ որ Իտատիէ վարժարանները մտնելու տարիքը գան :

Հին ու նոր ցամաքին մէջ որքան կառավարութիւններ կան , որոնք պէտք է օրինակ առնեն այն լուսամբտ պաշտպանութենէն , որով Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. իման տղաքը կը պաշտպանէ , այն անմեղներու նկատմամբ Նախախնամութեան թագմանն ըլլալով :

Նաւասորմիդ

Ծովային բանակն ալ , ցամաքային բանակին պէս պէտք ունէր անանկ վերակազմութեան մը , որ անոր կենդանի ուժերը յարմարցնէր նաւային պատերազմներու հախկին պայմաններն փոխող ռազմագիտութեան նորանոր պահանջմանց :

Այդ վերակազմութիւնը , զոր Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. շարունակեց այն յարատեւութեամբ եւ յտակատեսութեամբ , զոր ի գործ կը դնէ բարեփոխութեան բոլոր ծրագրաց գործադրութեան մէջ , այսօր լինցած է :

Վերջին 1891ի պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ , Օսմանեան նաւատորմիդը կը պարունակէ .

Ձրահաւոր նաւասորմիդ . — 7 Փրէկաթ , 8 քօրվէթ , 3 Կայսերական զրօսանաւ , 3 բօնթօն , 21 թօրքիտանաւ — այս թիւն այսօր մէկ քանի հատ աւելցած է — , 2 ներքնածովեան նաւ , Նօրաէնֆիլտի զրութեամբ , 360 Գրուբի , Արմսթրօնկի եւ Նօրաէնֆիլտի թնդանօթներով :

Փայտե նաւասորմիդ . — Շոգեհաւներ , 3 Փրէկաթ , 7 քօրվէթ , 12 եզերապահ թնդանօթանաւ , 18 ալիզօ , ընդ ամէնը 40 նաւ՝ զանազան մեծութեամբ 318 թնդանօթով : Ծովային զինուորները 12,874 են եւ 695 սպայ ունին :

Առաքատանաւ , 1 նաւադպրոց , 1 ալիզօ , 1 շուներ , 30 փոխադրութեան նաւ , ընդ ամէնը 8,275 տակառաչափ տարողութեամբ :

Ձրահաւոր Ֆրէկաթներու մէջ նշանաւոր է Հա-
միսիյէն որ 1885ին շինուեցաւ Պոլսոյ Նաւարանի
գործարանին մէջ, սքանչելի նաւ մը, որ կ'ապա-
ցուցանէ թէ Օսմանցիք, նաւային շինութեանց մէջ,
աներկիւղ կրնան մրցիլ ուրիշ ծովային Պետութեանց
հետ:

Այս միջոցիւ Մովսիս Նախարարութեան Պոլ-
սոյ եւ Իզմիտի զինարաններուն մէջ ընդ փոյթ յա-
ռաջ կը տարուի վերաշինութիւնն կարգ մը Ֆրէ-
կաթներու եւ քօրվէթներու:

Թուրքիա, իր աշխարհագրական գեղեցիկ դիր-
քին պատճառով, պատերազմի ատեն ստիպուած չէ
իր ցամաքային զօրութեան գործառնութիւնն ծո-
վային զօրութեան գործառնութենէն զատել:

Օսմանեան նաւատորմիդը այս պաշտօնն ըստ
արժանոյն կատարելու համար շատ լաւ կազմակեր-
պուած է, ի նորոն արթնութեան եւ գիտութեան
Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի, որ
օժտեց զայն բոլոր այն կատարելագործեալ զէնքե-
րով, որոցմով նորանոր գիւտերը պատերազմական
նաւուց զինումը ճոխացուցին:

Քիլիկի Բէրուի դէմ վարած պատերազմին եւ
Քուրպէ ծովակալին Չինաստանի դէմ ըրած պատե-
րազմին երեւան հանած վէճերուն հետեւանքները
կշռելով, Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ
Բ. ի կառավարութիւնը՝ Կայսրութեան ծովեզերաց
պաշտպանութեան եւ զրահաւորաց զինման հա-
մար ընտրեց այն թօրրիսները, որք լաւագոյն էին
թէ՛ մեքենական պարզութեամբ եւ թէ՛ գործողու-
թեան ճշգրտութեամբ:

Մովսիս բանակին մէջ ծառայութեան տեւո-
ղութիւնը 12 տարի է. հինգ տարի գործօն բանա-
կին մէջ (նիզամ), երեք տարի գործօնի պահեստին
(իշթիս) եւ չորս տարի պահեստի բանակին (րե-
սիֆ) մէջ:

Հալքիի նաւային վարժարանէն ելլող սպայները
Անգղիական կամ Ֆրանսական ծովային սպայներէն
վար չեն մնար:

Առանց առեւտրական նաւային զօրութեան՝ ճըշ-
մարիտ պատերազմական նաւային զօրութիւն չի
կրնար ըլլալ երկար ատեն, վասն զի առաջինը երկ-
րորդին համար պահեստ մըն է, որմէ ուզած ատե-
նը կրնայ առատօրէն առնել այն ամէն պատերազ-
մական տարրերը, նաւաստի ու սպայ, որք անհրա-
ժեշտ են իրեն իր զօրութիւնը ամբողջացնելու հա-
մար:

Ուստի Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Հա-
միտ Բ. ուզեց տալ վաճառականական նաւային զօ-
րութեան բոլոր այն քաջալերութիւնը, որ կրնար
անոր ընդարձակուիլը փութացնել:

Թուրքիա իր Գահակալին կը պարտի գրեթէ եր-
կու տարի ու կէս առաջ Հալքիի մէջ հաստատուած
Առեւտրական նաւային վարժարանը, որ ամէն տե-
սակ նաւապետներ կ'արտադրէ որոնք, պատերազմի
ատեն, կարեւոր ծառայութիւններ կրնան մատու-
ցանել ծովային զօրութեան:

Մովսիս Նախարարութենէն կախեալ է նաեւ
ծովային հետեւակաց գունդ մը, որ 5—6,000 մար-
դէ կը բաղկանայ եւ որ արժանի է իբր Կայսրու-
թեան գեղեցիկագոյն վաշտերէն մին յիշատակուելու:

Մովային կազմակերպութեան տեսակէտով,
Թուրքիա, նաւային ինը շրջանակներու բաժնուած
է, Կ. Պոլիս, Իւսկիւտար, Բիոս, Բրէվէզա, Սէ-
լանիկ, Կիւրէա, Ափրիկեան Տրիպոլիս, Պատրա եւ
Պարսից ծոց, Ճիտտէ եւ Կարմիր ծով:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԼ-
ՀԱՄԻՏ Բ. ԽԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Բովանդակութիւն. — Հանրային կրթութեան վիճակը
1876 էն առաջ. — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ. ի
բարեկարգութիւնները. — Հանրային կրթութեան վերակազմու-
թիւնը. — Սիւպիան, Իսպիսիյե եւ Տիւշսիե վարժարանք. —
Իսասիյե եւ Սուլթանիյե վարժարանք. — Կալաթա Սարայի
Լիսէն. — Միւլիիյե եւ Հուզուզի վարժարան. — Աշայիւրի վար-
ժարան. — Աղջկանց Օսմանեան վարժարան. — Կայսերական Հա-
մայաւառան. — Բարձրագոյն կրթութեան եւ մասնաւոր վարժա-
րանք. — Վարժապետական դպրոցներ. — Համիսիյե վարժարան.
— Լեզուագիտական վարժարան. — Գեղարուեստից վարժարան.
— Գեղարուեստական վերակենդանութիւն. — Քաղաքագիտական
բարձրագոյն ուսման վարժարան. — Մէսրէսիյե. — Կ. Պոլսոյ
Մատենադարանները. — Յունական վարժարանք. — Հայկական
վարժարանք. — Հրէական վարժարանք. — Թաւր վարժարանք ի
Թուրքիա. — Ն. Կ. Վ. Սուլթանի առաջածեղծութիւնը:

Ժողովուրդի մը յարոյսիսն մեծութեան էական
պայմաններուն առաջինը մտաւորական մշակու-
թիւնն է:

Երկրի մը մէջ հանրային կրթութեան ծաւա-
լումը որքան չափ բլրայ, այն երկրին զաւակներն
այնքան աւելի ընդունակ կ'ըլլան իրենց ինկած պար-
տուց ճշգրիտ զգացումն ունենալու եւ այնքան ա-
ւելի կարող կ'ըլլան գնահատել այն բարիքներն, ո-
րոց օրհնեալ աղբիւրն է քաղաքակրթութեան մէջ
մի յառաջադիմութիւնը, եւ ասով ազգին յառաջա-
դիմութեան կը նպաստեն իրենց կարողութեան չա-
փով:

Եթէ ժողովուրդ մը դաստիարակելը ամենէն վեհմ պաշտօններէն մին է, միանգամայն այնքան դժուարութիւններով չըջապատուած ձեռնարկութիւն մըն է որ, չատ քիչ վերանորոգիչներ զայն փորձած ու յաջողած են :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Խանի մեծագոյն փառաց մին պիտի ըլլայ զրազիտութեան եւ արուեստից վերածնունդն ալ արձանագրել այն մեծամեծ գործոց մէջ, զորս Օսմանեան Կայսրութիւնը կը պարտի իրեն :

Ատենով Թուրքիոյ մէջ դաստիարակութիւնը բուրդով կեդրոնացած էր մզկիթին մէջ, Կ. Պոլսոյ Մեքթեփները տիեզերահռչակ համբաւ ունէին, վասն զի գիտութեան ուսումն աստուածային պատեհ և հաւատարմութեան համար :

Այն ատեն երկու տեսակ դպրոց կար, մեքթեպ կամ տարրական վարժարանները, որք թաղերու կրօնաւորաց (իմամ) յանձնուած էին եւ Մեքթեփներ կամ աստուածաբանութեան, իրաւաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան վարժարաններ, որք մեծ մզկիթներուն կցուած էին եւ որոց ամէնուն ծախքերը կը հայթայթէր վաղըֆներու վարչութիւնը :

Միջնակարգ դպրոց չկար, այնպէս որ աշակերտք նախնական վարժարաններէն կ'ելլէին՝ առանց աւելի բարձր ուսմանց արժանաւորաբար ձեռնարկելու համար պէտք եղածին չափ պատրաստուած ըլլալու :

Վերջապէս Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի զահ բարձրացաւ եւ հանրային կրթութիւնը մէկէն ի մէկ ահագին թռիչ մը առաւ ոչ

միայն բաղդատական, այլ եւ բացարձակ տեսակետով :

1876էն առաջ, բաց ի քանի մը բարձրագոյն կրթութեան վարժարաններէ, զորս Պետութիւնը կը պահէր Կ. Պոլսոյ մէջ, ժողովրդեան համար հանրային կրթութիւնը չատ անձուկ սահմանի մը մէջ էր :

Նախնական վարժարանք, բոլորովին հին կերպով կազմակերպեալ, չատ նախնական, հետեւաբար վերջին աստիճան անկատար դաստիարակութիւն մը միայն կրնային տալ երիտասարդութեան :

Միմիայն գրել ու կարդալ կը սովորէին հոն, մանաւանդ գաւառաց մէջ, ուր աշխարհագրութեան եւ պատմութեան նախնական ծանօթութիւնք ընդհանրապէս որ եւ է հոգածութեան առարկայ չէին :

Երկրորդական կրթութեան ու բարձրագոյն կրթութեան ալ աւելի նպաստաւոր երեւոյթ մը չկար :

Իրաւ է որ Կ. Պոլսոյ մէջ լաւ ընտանիքներու պատկանող երիտասարդք կրնային կառավարութեան մասնաւոր վարժարանները մտնել, բայց նախնական վարժարանաց մէջ այս միջոցները չկային :

Այսօր կացութիւնը բոլորովին փոխուած է. հանրային կրթութիւնը կը փայլի Թուրքիոյ մէջ, անոր լոյսը խաւարը փարատեց եւ Կայսրութեան ամենէն հեռաւոր մասերն իսկ կը լուսաւորէ :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ, համոզուած ըլլալով որ գիտութեան ծաւալումն իր զօրութիւնն աւելցնել է, եւ ի գործ դնելով Մարգարէին սա պատուէրը թէ՛

Փնտեղեցի գիտութիւնը, նոյն իսկ երեք Զինասան ըլլայ. Օսմանեան Կայսրութիւնը մտաւորա-

կան մշակութեան շատ բարձր աստիճանի մը հաս-
ցուց :

Հանրային կրթութեան հիմնական օրէնքը Պե-
տութեան դպրոցները սկզբամամբ երկու դասակարգի
կը բաժնէ . Հանրային վարժարաններ , որոց տնո-
րէնութիւնը բացարձակապէս Պետութեան կը պատ-
կանի եւ մասնաւոր վարժաններ , որք միայն կա-
ռավարութեան հսկողութեան տակն են եւ մասնա-
ւորներու կամ հասարակութեանց ձեռք հիմնուած
են ու կը կառավարուին :

Այս վերջին դասակարգին կը պատկանին Մե-
րեսիներն ու ոչ-Մահմետական վարժարանները :

Հանրային վարժարանաց մէջ դաստիարակու-
թիւնը երեք աստիճանի բաժնուած է . Նախնական ,
Երկրորդական եւ Բարձրագոյն :

Նախնական կրթութիւն

Նախնական կրթութեան համար երեք տեսակ
դպրոց կայ . Մեքետաքիպը սիւլպեանները , որք կըր-
նան Եւրոպայի մանկանց պատասպարաններուն բազ-
դատուիլ , Իպրիսաիյէ կամ նախնական վարժա-
րանք , Ռիշտիյէ կամ նախնական բարձրագոյն վար-
ժարանք :

Իպրիսաիյէ վարժարանաց մէջ դասընթացքի
տեւողութիւնն չորս տարի է եւ ուսանելի նիւթերն
հետեւեալներն են .

Թուրք հեգարան , Գուրանի հատուածներ , Թուր-
քերէն ընթերցանութիւն , բերնով թուումն , գեղա-

գրութիւն , Թուրքերէն քերականութիւն , թուա-
բանութիւն , աշխարհագրութիւն , պատմութիւն :

Նախնական կրթութիւնը ձրի եւ ստիպողա-
կան է :

Օրէնքը կը պարտաւորէ բոլոր ընտանեաց հայ-
րերն ներկայանալ թաղին մուխթարին եւ իրենց
մանչ որ աղջիկ զաւակներն , երբ վեց տարեկան են ,
արձանագրել տալ Սիւլպեան կամ Իպրիսաիյէ վար-
ժարանաց տուժարներուն վրայ , եւ կամ ապացու-
ցանել որ մտադիր ու միանգամայն կարող են իրենց
զաւակաց նախնական կրթութիւնը տանը մէջ տալ :

Րիշտիյէ վարժարանները կ'ընդունին տասը կամ
տասն եւ մէկ տարու տղաք , որք չորս տարի կը
մնան հոն :

Ուսմանց յայտագիրը կը պարունակէ . իշմիհաշ ,
այսինքն կրօնական դաստիարակութիւն , Արաբե-
րէն , Թուրքերէն եւ Պարսկերէն քերականութիւն
եւ համաձայնութիւն , ուղղագրութիւն , չարագրու-
թիւն եւ տիեզերական պատմութիւն , աշխարհա-
գրութիւն , Թուաբանութիւն , տարերք երկրաչափու-
թեան , երկրաչափական գծագրութիւն եւ գաղիե-
րէն լեզու :

Աղջկանց համար դաստիարակութիւնը կը պա-
րունակէ . կրօնական դաստիարակութիւն , Թուրքե-
րէն քերականութիւն , տարերք Արաբական եւ Պարս-
կական քերականութեան , մատենագրական , պատ-
մական եւ աշխարհագրական ծանօթութիւնք , թուա-
բանութիւն , առտինն տնտեսութիւն , ասեղնագոր-
ծութիւն , գծագրութիւն եւ երաժշտութիւն , այս
վերջինը ըստ կամու :

Ամէն տեղ, ուր 500 տուն կայ, պէտք է Ռիւշ-
սիյե վարժարան մը ունենայ:

Բարձրագոյն նախնական կրթութիւնը ձրի է՝ ա-
ռանց պարտաւորիչ ըլլալու:

Բոլոր ծախքերը, դպրոցին մատակարարութիւ-
նը, դասատուաց ամսականները, գիրքերու եւ աշա-
կերտաց աշխատութեան բոլոր գործիքներու գնումը
եւն. Հանրային Գանձուն վրայ են:

Վերջին վիճակագրութեանց նայելով — որոնք
արդէն քանի մը տարի առաջ պատրաստուած են,
— նախնական կրթութիւնը միմիայն մայրաքաղա-
քին մէջ ունէր:

Սիւսպեան վարժարանք 265, որոց 162ը ման-
չերու եւ 123ը աղջկանց համար եւ ուր կը յաճա-
խէին 6,909 մանչ եւ 4,734 աղջիկ տղայք:

Ռիւշսիյե վարժարանք 29, որոց 19ը մանչե-
րու եւ 10ը աղջկանց համար եւ ուր կը յաճախէին
1,180 մանչ եւ 353 աղջիկ տղայք:

Գաւառաց մէջ ամէն գիւղ, որքան ալ փոքր ըլ-
լայ, Սիւսպեան վարժարան մը ունի, քիչ մը կա-
րեւոր գիւղերը Իպրիսսիյե վարժարան մը ունին:

Նախնական վարժարանք շատ աշակերտ կ'ըն-
դունին եւ կրնայ ըսուիլ որ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլ-
թան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի իշխանութեան օրով,
տղոց 1/10 ին գոնէ 98ը նախնական լաւ կրթութիւն
մը կ'առնէ:

Գաւառաց մէջ Ռիւշսիյե վարժարանք 371 հատ
են, որոց երեքը աղջկանց համար, երկուքն ի Պէյ-
րութ եւ մէկն ի Պրուսա, 14,914 աշակերտով:

Այսօր այս թիւն զգալի կերպով աւելցած է:

Ռիւշսիյեները կ'ընդունին Մանմետական կամ
ոչ-Մանմետական տղայք, ինչ կրօնքէ որ ըլլան:

Երկրորդական կրթութիւն

Երկու տեսակ դպրոց կը պարունակէ, Իսասիյե
կամ նախապատրաստական վարժարանք եւ Սուշ-
քանիյե կամ ուսումնարանք:

Իսասիյե վարժարանք խառն են եւ կ'ընդունին
Մանմետական ու ոչ-Մանմետական տղայք, որք
Ռիւշսիյեի ընթացքն աւարտած եւ վերջին քննու-
թիւնը յաջողութեամբ անցուցած են:

1000 տունով ամէն քաղաք Իսասիյե վարժարան
մը ունի: Դասընթացքի տեւողութիւնը երեք տարի
է եւ աւանդելի ուսումններն են՝ Օսմանեան գրակա-
նութիւն, նամակագրութիւն, Փրանսերէն, ճար-
տասանութիւն, տարերք քաղաքական տնտեսու-
թեան, աշխարհագրութիւն, տիեզերական պատ-
մութիւն, թուաբանութիւն, գրահաշիւ, երկրա-
չափութիւն եւ չափագիտութիւն, տարրաբանու-
թիւն եւ բնագիտութիւն, բնական պատմութիւն,
գծագրութիւն, եւն:

Ուսումնարանները կուսակալութեանց զլխաւոր
քաղաքներուն մէջ են եւ երկու բաժանում ունին.
Քերականութեան բաժանում, որու ծրագիրը Իսա-
սիյե վարժարանաց ծրագիրն է, եւ միւսը բարձ-
րագոյն բաժանում, որ ինքն ալ երկու ճիւղի բաժ-
նուած է, դպրութեանց եւ գիտութեանց ճիւղ:

Իւրաքանչիւր բաժանման մէջ դասընթացքի

տեւողութիւնը երեք տարւոյ սահմանուած է :

Այս ուսումնարանները , որոնք հետզհետէ պիտի բացուին ցորչափ ելմտացոյցը ներէ անոնց պէտքերը հոգալ , իրենց նախատիպար ունին Կալաթա-Սէրայի Կայսերական ուսումնարանը (Մէքթէպը Սուլթանի) ի Բերա , որ Ֆրանսայի երկրորդական կրթութեան մեծ հաստատութեանց օրինակին համեմատ կազմակերպուած է :

Ուսուցչական մարմինը կը բաղկանայ մասամբ Եւրոպացի դասատուներէ եւ դաստիարակութիւնը կը կատարուի Ֆրանսերէն լեզուաւ : Ուսումնարանին տնօրէնութիւնը ու վարչութիւնը Օսմանեան են :

Դասընթացքի տեւողութիւնը հինգ տարի է , ի բաց առեալ երեք տարի նախապատրաստական դասերը այն տղոց համար որք , ուսումնարան մտած ատեննին , նախնական կրթութեան նիւթ եղող ծանօթութեանց ըստ բաւականի տեղեակ չեն :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի Կառավարութեան ընդունած վերջին արամպորութեանց համաձայն , ուսմանց ծրագիրը կը պարու-նակէ՝

Թուրքերէն եւ Արաբերէն լեզու , Ֆրանսերէն լեզու եւ գրականութիւն , փիլիսոփայութիւն , Թուրքերէն եւ Ֆրանսերէն գեղագրութիւն , Թուրքերէն մատենագրութիւն եւ Թուրքերէնէ ի Ֆրանսերէն թարգմանութիւն եւ փոխադարձաբար , Իսլամի Օսմանեան պատմութիւն , դեղագործութեան , բժշկութեան եւ իրաւաբանութեան ուսմանց հարկ եղած Լատիներէնի տարերք , գլխաւոր պետութեանց եւ մասնաւորաբար Օսմանեան Կայսրութեան վարչա-

կան , առեւտրական , երկրագործական եւ ճարտարագործական աշխարհագրութիւն , ուսողութիւն , տոմարակալութիւն , երկրաչափական գծագրութիւն , Յունարէն , Հայերէն , Պուլղարերէն , Գերմաներէն , Անգղիերէն եւ Իտալերէն ըստ կամս :

Կալաթա-Սէրայի Ուսումնարանը Պաշլիկիէի վկայական կուտայ , որ Ֆրանսայի մէջ Պետութեան համալսարանաց վկայականներուն արժէքն ունի :

Երկրորդական կրթութեան հաստատութեանց կարգին մէջ կը մանեն նաեւ՝

1. Կայսերական քաղաքային վարժարանը , Մեֆթէպի-Միւլլիիէյի-Շահանէ , ի Սթամպուլ , ընդ բարձր հովանաւորութեամբ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի , Էոր զայն հիմնեց ու միմիայն իր ծախքովը կը մատակարարէ :

Հոն կ'ուսուցուին կրօնական իրաւաբանութիւն (Ֆեքվայը Շէրիֆ) , առեւտրական իրաւաբանութիւն , քաղաքային օրէնագիտութիւն , ընդհանուր պատմութիւն , քաղաքային տնտեսութիւն , շարադրութիւն , տոմարակալութիւն , աշխարհագրութիւն , Ֆրանսերէն , ընական պատմութիւն , տարրաբանութիւն , Յունարէն , Հայերէն եւ Պուլղարերէն :

Ելքի քննութիւնը յաջողութեամբ տուող աշակերտք իրաւունք ունին գաւառաց վարչութեան մէջ Գայմազամի պաշտօն մը կամ Պետութեան զանազան պաշտօնատանց մէջ հաւասար աստիճանաւ պաշտօն մը ստանալու :

2. Աղջկանց Միջազգային Օսմանեան վարժարանը , որ 1880ին հաստատուեցաւ ի Սթամպուլ , Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. միշտ բա-

ցառիկ հոգածութիւն մը ցոյց տուած ըլլալով աղ-
ջկանց դատտիրակութեան համար:

Ուսմանց նիւթերն են հետեւեալները. Թուրքե-
րէն, Հայերէն եւ Յունարէն լեզու. Ֆրանսերէն,
Անգլիերէն, Գերմաներէն եւ Ռուսերէն՝ ըստ կամս.
աշխարհագրութիւն, բնական պատմութիւն, դաշ-
նակ եւ ձայնական երաժշտութիւն, ասեղնագոր-
ծութիւն:

Կրթութեան նկատմամբ 1884ին հաստատուած
հիմնական օրէնքին համեմատ, իւրաքանչիւր կու-
սակալութեան մէջ հանրային կրթութեան տնօրէ-
նութիւն մը եւ վերատեսչութիւն մը կայ:

Բարձրագոյն կրթութիւն

Բարձրագոյն կրթութիւնը կը պարունակէ Կայ-
սերական Համալսարանը եւ մասնաւոր բարձրագոյն
վարժարանները:

Օսմանեան Համալսարանին հաստատութիւնը ի-
րաւամբ կը պատկանի Օգոստաիառ Վեհապետին:

Եւրոպացի քանի մը գահակալք նմանօրինակ
հաստատութիւններ հիմնած կամ միմիայն պաշտպա-
նած ըլլալուն համար իրենց անունը փառաց ոսկե-
ղէն լուսապսակով բոլորուած է:

Ֆրանսայի արքայ Ֆրանսուա Ա. ի մեծագոյն
փառքն եղած է Բարիզի Համալսարանին վերակազ-
մութիւնն ու Ֆրանսայի Գոյշժին հաստատութիւնը:

Կիյօմ Գ. Բրուսիոյ արքայն, այսօրուան Գեր-
մանիոյ իշխող Կիյօմ Բ. կայսեր հաւուն հաւը, կը

մեծարուի 1810ին Պօնի Համալսարանը հիմնած ըլ-
լալուն համար, «Որպէս զի, կ'ըսէր, պետութիւնը
մասաւորական ուժով լեցնէ Ֆիզիքական ուժին պա-
կասը:»

Ո'րքան ակնախտիդ պիտի ըլլայ ուրեմն փառքն
Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Խա-
նի, որ Թուրքիոյ մէջ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր
դպրոցներ հիմնեց ամէն աստիճանի, խոնարհներուն
ինչպէս եւ մեծերուն համար, որ վերափոխեց, վե-
րանորոգեց եւ նոր կաղապարի մը մէջ նորէն ձու-
լեց իրմէ առաջ եղած դպրոցները եւ զանոնք իրն
ըրաւ ճիշդ անոնց նման, որոց ինքնաշունչ արա-
րիչն եղաւ:

Օսմանեան Համալսարանը Հանրային կրթութեան
Նախարարին առաջնորդութեամբ Կայսերական Իրա-
տէով ընտրուած տնօրէնի մը հսկողութեան տակ կը
գտնուի եւ կը բաղկանայ Դպրութեանց, Գիտու-
թեանց եւ Իրաւաբանութեան երեք դպրոցներէն:

Եւրոպայի մէջ Համալսարանները հինգ դպրոցի
կը բաժնուին, Դպրութիւնք, Գիտութիւնք, Իրա-
ւաբանութիւն, Բժշկութիւն, Աստուածաբանու-
թիւն:

Օսմանեան Համալսարանի կազմութեան մէջ բը-
ժշկական վարժարան մը չէր կրնար մտնել, վասն
զի արդէն կային երկու բժշկական վարժարան, ո-
րոց մէկն է զինուորական բժշկական վարժարանը,
որք ուսման այն ճիւղին բոլոր պահանջումները կը
գոհացնեն եւ որք մասնաւոր ընդհանուր տնօրէնու-
թիւն մը կը ձեւացնեն Պատերազմական Գործոց Նա-
խարարութենէն կախեալ:

Գալով աստուածաբանութեան, հարկ էր հիմնել այնքան դպրոցներ, որքան զանազան կրօնքներ կային Կայսրութեան մէջ:

Ուստի սա ալ չէր կրնար ըլլալ, մանաւանդ թէ աւելորդ էր, վասն զի ամէն կրօնք իր ուղածին պէս կ'աւանդէ իր կրօնական դաստիարակութիւնը եւ այս մասին ամենամեծ ազատութիւն կը վայելէ:

Ուրեմն կը մնային իրաւաբանութեան, դպրութեանց եւ գիտութեանց ճիւղերը, զորս կը ներկայացնեն՝ առաջինը իրաւաբանական վարժարանը, երկրորդը Բարձրագոյն Դպրութեանց վարժարանը եւ երրորդը Կամուրջներու եւ Խճուղեաց վարժարանը:

Իրաւաբանական վարժարանը (Հռոգուզ Մեքեպի), Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի Գահակալութեան օրով հիմնուեցաւ իրաւագիտութեան հրապարակային դասերու փոխելով այն տարրական իրաւաբանութեան եւ քաղաքային տնտեսութեան դասերը, որք հաստատուած էին Նախ Կալթա-Սէրայի Ուսումնարանին մէջ: 1882ին վերջնականաբար կազմակերպուեցաւ:

Ուսմանց տեւողութիւնը չորս տարի է եւ նիւթերն են՝ Օսմանեան իրաւագիտութիւն (Մեճեղէ), Մահմետական օրէնսգիտութիւն, Հռովմէական օրէնսգիտութիւն, Հռովմէական օրէնք՝ պատմական տեսակէտով, Օսմանեան առեւտրական օրէնսգիտութիւն, քաղաքային եւ առեւտրական դատավարութիւն, պատժական օրէնսգիտութիւն եւ եղեռնական դատավարութիւն, վարչական օրէնսգիտութիւն, քաղաքային տնտեսութիւն:

Բարձրագոյն Դպրութեանց վարժարանը (էսեպի-յարը Ալիյէ Մեքեպի) կը սովորեցնէ՝ Արաբական գրագիտութիւն, Յունական եւ Լատինական գրականութիւն, տրամաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, հնախօսութիւն, տիեզերական պատմութիւն եւ փիլիսոփայութեան պատմութիւն:

Կամուրջներու եւ Խճուղեաց վարժարանի (Թուրուզ ու Մեապի Մեքեպի), որ առաջ Կալթա-Սէրայի Ուսումնարանին կցուած էր Քաղաքային երկրաչափներու վարժարան (Միւլլիյէ Միւհեմետիյա-նէ ու Հեմեթի Մեքեպի) անուամբ, Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի իշխանութեան առաջին տարին վերջնականապէս զատուեցաւ անկէ եւ եղաւ ինչ որ է այսօր:

Հոն ալ ուսմանց տեւողութիւնը չորս տարի է, ինչպէս միւս երկու վարժարանաց մէջ:

Մանաւոր վարժարանաց մէջ պէտք է զանազանել զանոնք որք, Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան իրաւասութեան ներքեւ գտնուելով, Համալսարանին հետ միասին, Պետութեան բարձրագոյն կրթութիւնը կը կազմեն, եւ բուն մասնաւոր վարժարանները, որք զանազան Նախարարութիւններէ կախեալ են:

Առաջինները վեց հատ են:

1. Քաղաքային բժշկական վարժարանը (Մեքեպի Թըպիյէի Միւլլիյէ), ի Սթամպուլ, որ 1882ին Բժշկական Կայսերական վարժարանէն անջատուեցաւ եւ Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան հսկողութեան տակ ղրուեցաւ:

Տօքթօրի վկայականով անկէ ելող աշակերտնե-

րը Սաղիսեի աստիճան եւ քաղաքապետական բժշկի պաշտօն մը ստանալու իրաւունք ունին :

Եթէ Պատերազմական կամ Ծովային Նախարարութիւնները յաւելւածական բժիշկներ ունենալու պէտք ունենան , այս դպրոցին աշակերտները պէտք է նախընտրեն :

2. Երեք ուսուցչական վարժարանք , Տար-իւշ-Մուալլիմի-Սիւպեան , որ նախնական տարրական վարժարանաց դասատուները կը պատրաստէ , Տար-իւշ-Մուալլիմի-Րիւշտիյե , որ նախնական բարձրագոյն վարժարանաց դասատուները կը հայթհայթէ եւ Տար-իւշ-Մուալլիմաք որ ուսուցչութեան պատրաստուող աղջկանց յատուկ է :

5. Լեզուաբանական վարժարանը , որ 1883 Հոկտեմբերին Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի Կայսերական մէկ Իրատէոյն հաստատուեցաւ , Բ. Դրան եւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան այն պաշտօնէից համար , որ 25 տարին անցուցած չէին :

Դասընթացները կը տեւեն հինգ տարի ու կը պարունակեն Ֆրանսերէն քերականութիւն եւ շարադրութիւն , Թուրքերէնէ Ֆրանսերէն եւ փոխադարձ թարգմանութիւն , Թուրքերէն , Արաբերէն եւ Ֆրանսերէն լեզուք ստիպողական , Յունարէն , Հայերէն , Անգղիերէն , Գերմաներէն եւ Ռուսերէն ըստ կամս :

Միայն Հանրային Նախարարութեան եւ վարչութեանց պաշտօնեայները չեն որ իրաւունք ունին այս դասերուն հետեւելու , այլ եւ օտար աշակերտք ալ կ'ընդունուին հոն տարեկան 25 Օսմանեան ոսկի վճարելով :

Այս վարժարանին վկայականն իրաւունք կուտայ զանազան վարչութեանց եւ թարգմանութեան գրասենեակներու մէջ կառավարական պաշտօն մը ստանալու :

6. Գեղարուեստից վարժարանը , զոր Ն. Կ. Վեհափառութիւնն ստեղծեց 1883ին եւ հաստատուեցաւ ի Կիւլ-Հանէ (Սթամպոլ) Օսմանեան Կայսերական թանգարանին քով , որ անոր տնօրէնութեան կցուած է . այս վարժարանը չորս ձիւղ կը պարունակէ , նկարչութիւն , արձանագործութիւն , փորագրութիւն եւ ճարտարապետութիւն : Անոր կանոնագրութեան ոգին Բարիզի Գեղարուեստից վարժարանին ոգին է :

Օսմանեան Կայսրութիւնն ատենով սաստիկ լոյս մը արձակած էր արուեստից մէջ , բայց եթէ զրականութեան եւ գիտութեանց մասին ամէն ատեն կըրցած էր փառաւոր անուններ հանել արեւմուտքի հռչակաւոր անուններուն դէմ , ասանկ բան մը ամենեւին տեղի չէր ունեցած գեղարուեստից մէջ :

Ճարտարապետութիւնը , արձանագործութիւնը , նկարչութիւնը անկեալ վիճակի մէջ էին : Այն ճարտարապետները , որք կանգնած էին Սիւլէյմանիյէի , Սուլթան Ահմէտի , Եէնի-Ճամիի եւն . հիւսնալի մըղկիթներն , որք Եւրոպայի կրօնական ամենէն գեղեցիկ շէնքերուն հետ կը մրցին , այն արձանագործներն , որք քարէ ժանեակի մը նմանող այն արապէսներն քանդակած էին , այն արհեստագէտները , որք օտարներու հիացման առարկայ եղող այն յախճապակիները նկարած , այն առաստաղները շինած էին , իրենց գրեթէ արժանաւոր յաջորդ չունէին :

Այն օրէն որ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. իսկ Օսմանի Գահը բարձրացաւ, Թուրքիա սկսաւ արթննալ արհեստագիտական տեսակէտով եւ վերածննդեան արշալոյսը ողջունեց:

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի վերանորոգիչ հրամաններու կենսարար ազդեցութիւնը չուտով զգացուեցաւ:

Ատենով Օսմանեան հողուն մէջ դանուած հնութեանց չըսենք բոլորը, գրեթէ մեծ մասը օտարին կ'անցնէին եւ կ'երթային Եւրոպայի թանգարաններուն գլխաւոր զարդերէն մին ձեւացնել: Այսպէս հիանալի ժիկանքօւմաշին Պէրլինի թանգարանին մէջ կը գտնուի, ինչպէս նաեւ Բարիզի եւ Լոնտոնի թանգարաններուն մէջ Նինուէի հնութիւններն են:

Այսօր Կայսերական Կառավարութիւնը իր օրինաւոր ինչքէն չզրկուիր եւ Մայրաքաղաքին թանգարանն, որ իր անունին արժանի եղաւ, այցելուաց հիացումը կը չարժէ, վասն զի անմահ հնութիւններ ունի, ինչպէս Մեծն Աղէքսանդրի գերեզմանը, որ երկու տարի առաջ գտնուեցաւ Սայտաի մէջ:

Ի միջի այն բարձրագոյն վարժարանաց, որք թուրքիոյ մէջ ապացոյց են այն լուսամիտ սիրոյն, զոր Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. կը տածէ գեղեցիկ դպրութեանց համար եւ այն անսահման խնամքին զոր կը տանի Պետութեան ծառայից հմտութեան քանակին անդադար աւելցնելու, պէտք է յիշել «Քաղաքագիտական բարձրագոյն ուսմանց» վարժարանը, որ Բարիզի քաղաքագիտութեանց վարժարանին մրցակիցն ըլլալու սահմանուած է: Այս դպրոցը, որու հաստատութիւնը որոշ-

ուեցաւ այս տարւոյն սկիզբը, պիտի հաստատուի ի Պէշիքթաշ, Անձնական Գանձուն պատկանող չէնքերու մէջ, զորս Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ., իր սովորական անսահման առատաձեռնութեամբ, իր ծախիւքը կահաւորել տուաւ:

Հանրային Կրթութեան Նախարարութենէ զատ ուրիշ այլ եւ այլ Նախարարութեանց իրաւասութեան ներքեւ գտնուող վարժարանները, բաց ի այն բոլորովին արհեստական վարժարաններէն, որոց վրայ իօսուեցաւ նախընթաց գլուխներուն մէջ, — ինչպէս նաեւ այն վարժարանք, երկրագործական վարժարանք են. — հետեւեալներն են.

1. Առեւտրական, Հանրօգուտ շինութեանց եւ Երկրագործութեան Նախարարութեան իրաւասութեան տակ:

Ա) Համիտիյէ Առեւտրական վարժարանը, զոր 1882ին հիմնեց Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. եւ անով Օսմանեան Կայսրութեան պարգեւեց վաճառականութեան բարգաւաճման յոյժ օգտակար հաստատութիւն մը:

Բ) Արհեստից վարժարանը (Սեկւայի Մեքթեպի), որ երկու է, մին մանչերու եւ միւսը աղջկանց համար:

Այս վերջինը, որ 1883ին ամբողջապէս վերակազմուեցաւ, իր տեսակին մէջ տիպար մը կրնայ համարուիլ:

Հոն կ'ուսուցուն ընթերցանութիւն, գրավարժութիւն եւ ասեղնագործութիւն: Աղջկանց յինած ձեռագործները կը ծախուին ի շահ իրենց, եւ վաճառման արդիւնքը կը պահուի խնայողական սնտու-

կի մը մէջ ու դպրոցէն ելլող աշակերտունեաց կը բաժնուի իրենց արժանիքին համեմատ :

Գ) Այն արհեստական վարժարանները, զորս 1884ին որոշեցին հաստատել մէն մի կուսակալութեան մէջ մէկ հատ եւ որոց հիմնարկութիւնը փութանակի առաջ կը տարուի :

2. Եւրոպական Նախարարութեան իրաւասութեան տակ են, Ա) Անտառաց եւ Հանքաց դպրոցը, որ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի Կայսրութեան ատեն Հանքաց դպրոցը ու Անտառաց դպրոցը միացնելով կազմուեցաւ :

Բ) Հեռագրական վարժարանը, որ իր ստացած կարեւորութիւնը Նորին Վեհափառութեան Կայսեր լուսամիտ պաշտպանութեան կը պարտի :

Կայսրութեան ոչ-Մահմետական հասարակութեանց դպրոցները աչքէ անցնելէ առաջ, հարկ է քանի մը տող նուիրել մէքսիկեաներու մէջ աւանդուած դաստիարակութեան : Արդարեւ նիւթը արժանի է ուշադրութիւն գրաւելու եւ ամէն տեսակ գովեստի :

Մէքսիկեաներու մէջ ուսումը տասը ճիւղի բաժնուած է, որք են . քերականութիւն, համաձայնութիւն, տրամաբանութիւն, բնագիտութիւն, բանասիրութիւն, այլաբանութիւն, ռոմ, ճարտասանութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղագիտութիւն :

Ուսանողք մէքսիկեաներու մէջ տաս տասներկու տարի ուսանելէ ետքը ազատ են գատիի, միւֆիթի կամ իմամի պաշտօն ընդգրկելու : Անոնք որ կը փափաքին օրէնսգիտութեան առաջին պաշտօններուն հասնիլ, պարտաւոր են քանի մը տարի եւս նուր-

րել վարդապետական գիտութեան, իրաւաբանութեան, գրաւոր օրինաց մեկնութեանց եւ բերանացի աւանդութեանց ուսման :

Բաց ի մէքսիկեաներէն, Շէյխ-իւլ-Իսլամի իրաւասութեան ներքեւ են նաեւ, որբերու դպրոցը, Շէրիի Մաժիսաներու եւ Իսկիւտարի ու Սթամպուլի մէջ իմամներու եւ միւլէզզիներու երկու վարժարանները, որոց երեքն ալ 1883ին հիմնուեցան Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի հրամանաւ :

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բազմաթիւ հասարակաց մատենադարաններ կան (քառասունէ աւելի) որք ընդհանրապէս մզկիթներու մէջ են եւ անոնց մասը կը կազմեն . սոյն մատենադարանները հասարակութեան բաց են շարժումն ամէն օրերը, բաց ի երեքշաբթիէն եւ ուրբաթիէն :

Բաց ի հասարակաց մատենադարաններէն, մայրաքաղաքին մէջ կան նաեւ հազարէ աւելի մասնաւոր մատենադարաններ, որք մզկիթներու եղած ջերմեռանդական կտակներու արգիւնքն են :

Կայսրութեան ոչ-Մահմետական հասարակութեանց վարժարանները կը մտնեն հանրային կրթութեան այն հաստատութեանց կարգին մէջ, զորս օրէնքը ազատ հաստատութիւններ կ'անուանէ :

Կայսերական Իշխանութիւնէն բացման արտօնագիրը առնուելէ ետքը, այս վարժարանները կը կառավարուին ազգային վարժարանաց ժողովէն, եւ Կառավարութիւնը կը վերապահէ իրաւունքն հսկելու որ այդ վարժարանաց դաստիարակութիւնը Կայսրութեան օրէնքներուն եւ բարոյականի հակառակ

բան մը չպարունակէ եւ այս հաստատութեանց մէջ զառախօսող դասատուները ունենան հարկ եղած վկայագիրը կամ Հանրային կրթութեան նախարարութեան, կամ Կուսակալութեան ակադեմական ժողովէն եւ կամ նոյն իսկ այն հասարակութեան եկեղեցական իշխանութենէն :

Գեղեցիկ օրինակ մ'է այս վսեմ թոյլատրութեան դօր Օսմանեան Կայսերական Կառավարութիւնը կուտայ ուրիշ ազգաց եւ որու բարձր նկարագիրը ոչ ոք կրնայ ուրանալ :

Ոչ-Մահմետական հասարակութեանց բոլոր վարժարաններուն մէջ Օրթոտօքս Յոյն հասարակութեան վարժարաններն ամենէն կարեւորներն են թէ իրենց թուովն եւ թէ ուսմանց մակարդակովը :

Այս վարժարանները երեք կարգի կը բաժնուին . թաղային վարժարանք , մասնաւոր վարժարանք եւ կեդրոնական բարձրագոյն վարժարանք :

Առաջինները , զորս թաղերն հիմնած են ու կը մատակարարեն , կը պարունակեն նախնական փոխադարձ վարժարանները եւ կը համապատասխանեն Սիրպեան , Իպրիսաիյե եւ Րիշսիյե վարժարանաց :

Երկրորդները կը համապատասխանեն Իսաւիյեներուն եւ երկրորդական դաստիարակութեան հաստատութիւններ են մասնաւորաց ձեռք հիմնուած :

Երրորդները կրնան բաղդատուիլ Պետութեան բարձրագոյն վարժարանաց : Այս վերջիններուն մէջ նշանաւոր են մանաւանդ Ֆէնէրի վարժարանը եւ Հալքիի առեւտրական վարժարանն ու Աստուածաբանական դպրոցը :

Ազգային մեծ վարժարանին մատենադարանը 20 հազարէ աւելի հատոր կը պարունակէ :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապա-իւլ-Համիտ Բ. ի Հանրային կրթութեան տուած անթիւ քաջակերութիւններէն ամենէն աւելի օգտուող ոչ-Մահմետական հասարակութեանց մին ալ Հայ հասարակութիւնն է անժխտելի կերպով :

Այն փառապանծ ու բարեբաստ իշխանութենէն առաջ Հայ հասարակութիւնը չառ քիչ թուով զբաւոյնէր ունէր մայրաքաղաքին եւ քանի մը մեծ քաղաքաց մէջ , Պոսոյ մէջ ամէն թաղ ունէր նախնական վարժարան մը , ուր տրուած դաստիարակութիւնն ուրիշ բան չէր , բայց եթէ ընթերցանութիւն , գրավարժութիւն , նախնական թուաբանութիւն , քրիստոնէական եւ եկեղեցական երգեցողութիւն գեղեցիկ ձայն ունեցող սոցոց համար : Մէկ քանիքն մէջ կ'ուսուցուէին նաեւ քերականութիւն , պատմութիւն , աշխարհագրութիւն եւ քիչ մը ուսողութիւն :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապա-իւլ-Համիտ Բ. ի քաղաքակրթիչ ոգւոյն ազդեցութեամբ , Հայ հասարակութիւնը արագաքայլ յառաջադիմաց հանրային կրթութեան մէջ եւ այսօր իւր դպրոցները Կայսրութեան ուրիշ կրթական հաստատութեանց հաւասար են :

Հայոց ուսումնական շարժումը գլխաւորաբար մայրաքաղաքին մէջ ակնհեւ եղաւ : Հայերը քաղաքին մէջ տարածուած են 36 թաղերու եւ արուարձաններու մէջ , ուր 39 եկեղեցի ունին , որոնցմէ կախեալ են մանչերու եւ աղջկանց 51 նախնական վարժարան :

Այս դպրոցներէն մեծ մասին մէջ դաստիարակութիւնը ձրի է :

Այդ դպրոցները կը յաճախեն շուրջ 6,000 աշակերտ 4,000ը մանչ եւ 2,000ը աղջիկ :

Երկրորդական վարժարանաց մէջ պէտք է յիշատակել Պէրպէրեան վարժարանը եւ Մէզպուրեան աղջկանց վարժարանն յիւսկիւտար, Մէշտուտեան վարժարանն յեէնի-Գարու եւ Միւրիճանեան վարժարանն ի Գուժ-Գարու :

Եւտի-Գուլէի Հայոց Հիւանդանոցին մէջ երկուսեւ որբերու համար արհեստական վարժարան մը կայ, որ 425 աշակերտ ունի, 206 մանչ եւ 219ը աղջիկ :

Սասգիւղի մէջ լքեալ որբերու ապաստանարան մը կայ զոր կը վարեն Հայ մայրապետներ :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Իր անսպառ առատաձեռնութեամբը օրական 200 օխա հաց եւ 30 օխա միս չնորհեց Հայոց Հիւանդանոցին : Սասգիւղի Որբանոցն ալ նոյնպէս Կայսերական չնորհաց առարկայ եղաւ :

Բոլոր Հայ վարժարանաց մէջ նշանաւոր է եւ առաջին տեղ կը բռնէ Կալաթայի Կեդրոնական վարժարանը, ուր 150 մանչ տղայք երկրորդական կըրթութիւն կ'առնեն : Ուսուցչական մարմինը կը բաղկանայ Մահմետական, Հայ եւ Եւրոպացի դասատուներէ, որք Կալաթա-Մէրայի Կայսերական Ուսումնարանին ուսուցչական մարմնոյն մէջէն ընտրուած են :

Ուսմանց ծրագիրը կը պարունակէ կրօնագիտութիւն, Հայերէն լեզու եւ մատենագրութիւն,

Թուրքերէն, Ֆրանսերէն եւ Գերմաներէն, գեղագրութիւն, զծագրութիւն, երկրաչափութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, բնագիտութիւն, տարրաբանութիւն, ուսողութիւն, իրաւագիտութիւն, քաղաքական անտեսութիւն, տոմարակալութիւն, մանկավարժութիւն, առողջապահութիւն, եւ մարմնամարզութիւն :

Այս դպրոցը, որ 1886 ին հիմնուեցաւ, արդէն պատիւ կը բերէ թէ զայն կառավարող ինսամակալութեան եւ թէ ուսուցչական մարմնոյն :

Պէտք է յիշել նաեւ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնները, որ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Ի իշխանութեան օրով հիմնուեցաւ : Վեհապետն ամէն տարի կարեւոր նպաստներ կը չնորհէ անոր, որպէս զի աւելի եւս կարողանայ դաստիարակութիւնը ծաւալել Իր Ասիական Թուրքիոյ Կուսակալութեանց հաւատարիմ հպատակներուն մէջ : Այս ընկերութիւնը որու կ'օգնեն նաեւ մայրաքաղաքին նշանաւոր օտարականներն՝ ամէն տարի ի նպաստ անոր տրուած հանդէսին վեհանաճնաբար մասնակցելով, կը մատակարարէ 35 դպրոց մանչերու, ուր 2362 տղայք կը յաճախեն եւ 10 դպրոց աղջկանց, որք 839 աշակերտուհի ունին :

Անոր չնորհիւ 3201 աղքատ տղայք նախնական կրթութիւն կ'ոտանան ձրի եւ կ'ուսանին իրենց Մեծանճն Փատիչահին անունն մեծարել :

Նոյնպէս Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Ի Կայսրութեան օրով հիմնուած տիկնանց երկու ընկերութիւններ արանց հիմնած ընկերութեանց չափ եռանդ եւ ճիգ կը թափեն գաւառացի

աղջիկները կրթելու եւ դաստիարակելու համար : Ասոնք են . 1. Դպրոցասէր Հայունեաց ընկերութիւնը , որ գաւառի աղջկանց վարժարաններուն համար վարժուհիներ կը պատրաստէ : Այս ընկերութիւնը Սթամպուլի մէջ ուսուցչական վարժարան մը ունի , որ 80 աշակերտուհիներ կը պարունակէ :

Այս դպրոցը իր հիմնարկութենէն ի վեր երեսունի չափ վարժուհիներ արտադրեց , որք գաւառաց զանազան դպրոցներուն մէջ կը դասախօսեն :

2. Ազգանուէր Հայունեաց ընկերութիւնը , որու նպատակն է աղջկանց վարժարաններ հիմնել չեղած տեղերը եւ զանոնք մատակարարել :

Մինչեւ այսօր այս ընկերութիւնը 5 նախնական վարժարան հաստատեց ուր կը յաճախեն 500 աշակերտուհիք : Մայրաքաղաքին մէջ աղջիկները բարձրագոյն կրթութիւն կ'ստանան Բերայի Արուեստանոցին մէջ , որուն բացումը տեղի ունեցաւ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի Կայսրութեան օրով , որ այնքան պտղաբեր է ամէն տեսակ բարի գործերով :

Նախնական բաժնին ու բարձրագոյն բաժնին մէջ 150 աշակերտուհի կան :

Հոն ընդունուելու համար նախ պէտք է նախնական կրթութիւն մը առած ըլլալ : Բաց ի բուն ուսումներէն , ծրագիրը կը պարունակէ ամէն տեսակ ասեղնագործութիւն , որք կը կատարուին եւրոպայէն բերուած մասնաւոր վարժուհիներու հսկողութեան տակ :

Բարձրագոյն կարգի աշակերտուհիք այնքան մաքուր ու նուրբ հարսանեաց ձերմակեղեկներ ու Ա-

րեւելեան ասեղնագործեր շինեցին որ , այդ աշխատութիւնք Օգոստոսփառ եւ Վեհանձն Գահակալին սքանչացման արժանացան :

Պէտք է յիշել նաեւ Էրզրումի Սանասարեան վարժարանը որ հիմնուեցաւ 1881 ին Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի արտօնութեամբ :

Այս դպրոցը , որմէ կ'օգտին մասնաւորապէս հին Ասիոյ կուսակալութիւնները , երկրորդական կրթութիւն մը կուտայ :

Ուսուցչական մարմինը կը բաղկանայ Գերմանական համալսարաններէ ելլող դասատուներէ :

Հոն կ'ուսուցուին նաեւ զանազան ձեռարհատներ , ինչպէս կօշկակարութիւն , ատաղձագործութիւն , երկաթագործութիւն , թիթեղագործութիւն :

Նոյնպէս Եւրոպայէն բերուած մասնագէտներ կ'ուսուցանեն երկրագործութիւն , բուսաբանութիւն , եւն : Հռովմէական Հայոց դպրոցները , որք այս հասարակութեան Կ. Պոլսոյ անդամոց քիչուոր ըլլալուն պատճառաւ սակաւաթիւ են , խնամօք կը կառավարուին : Վենետիկի եւ Վիէնայի Միթիարեանց վարժարանները , Պատրիարքարանին դպրոցը ու Համազգեաց վարժարանը մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են :

Մայրապետներու տեսչութեան ներքեւ գտնուող դպրոց մ'ալ նախնական կրթութիւն կուտայ աղջկանց :

Յունաց եւ Հայոց դպրոցներէն ետքը կուգան Հրէից դպրոցները :

1890 ի սկիզբը ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կար 17 մանչերու վարժարան 2935 աշակերտ-

ներով, 13 աղջկանց վարժարան 2309 աշակերտով եւ մէկ խառն (մանչ ու աղջիկ) վարժարան 161 աշակերտներով :

Այս դպրոցներուն ծրագիրը գրեթէ Ռիչսթիքներու ծրագիրն է եւ կը պարունակէ՝ երբայեցերէն, Հրէական լեզու, արդի պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, բնագիտութիւն, տարրաբանութեան եւ բնական պատմութեան նախնական ծանօթութիւնք եւ, տեղւոյն պէտքին համեմատ, Տաճկերէն, Արաբերէն, Յունարէն, Իտալերէն եւ Սլաւերէն :

Իսկ նախնական տարրական կրթութիւնը կուտան ծաղկոցներ : Հրեայ հասարակութեան մէջ բարձրագոյն կրթութեան վարժարան չկայ, ասոր փոխարէն այդ հասարակութիւն ունի 10 արհեստական վարժարան մանչերու համար եւ 9 աղջկանց համար, ուր կը յաճախեն 240 աշակերտ եւ 215 աշակերտուհի :

Օսմանեան կայսրութեան ամէն ատեն օտարաց շնորհած լայն հիւրասիրութիւնը կը վայելեն նաեւ թէ մայրաքաղաքին եւ թէ գաւառաց մէջ Եւրոպացւոց հիմնած հանրային կրթութեան հաստատութիւնները :

Օտար հպատակաց կողմանէ ներկայացած դպրոցի բացման բոլոր խնդիրները գեղեցիկ ընդունելութիւն գտած են միշտ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ. ի Կառավարութենէն :

Նոյնպէս Օսմանեան կայսրութեան ամէն կողմերը կը տեսնուին ֆրանսական, իտալական, Անգղիական, Աւստրիական, Ամերիկեան վարժարան-

ներ, որք կը բարգաւաճին ընդ հովանեաւ ինամոցն այն Մեծանցն Վեհապետին, որ ամենահզօր եւ ամենապերճ պաշտպան մը եղաւ դպրոցաց, գիտութեանց եւ արհեստից :

Միայն Պոլսոյ մէջ կան 25 դպրոց, Որբանոց կամ Գոլէժ զորս կը կառավարեն Լազարեանք, Քրիստոնեայ վարժարանաց Եղբարք, Քոյրերը եւ ուրիշ Հռովմէական կրօնական միաբանութիւններ, եւ ուրոնց մէջ 2,500 էն աւելի երկու սեռէ աշակերտք դաստիարակութիւն կ'ստանան :

Ասոնցմէ զատ կան 5 Բողոքական վարժարաններ, զորս կը կառավարեն Անգղիացի կամ Ամերիկացի միսիօնարներ, մէկ Հռովմէական Յոյն վարժարան, տասներկուքի չափ հանրային կրթութեան աշխարհական հաստատութիւններ, թէ բարձրագոյն եւ թէ երկրորդական կրթութեան համար :

Հարուստ Ամերիկացի մը հիմնեց Րօպէրթ Գոլէճը որ նշանաւոր է հոն աւանդուած բարձրագոյն կրթութեամբ :

Ամերիկացի միսիօնարք ունին աղջկանց դաստիարակութեան համար դպրոց մը որ շատ նշանաւոր է :

Պէյրութի մէջ կան բժշկութեան երկու վարժարաններ, որք մեծապէս օգտակար են այն տեղերուն համար, մէկը Գաղղացի Յիսուսեաններուն եւ միւսն Ամերիկացի միսիօնարներուն է :

Էտիոպի, Սէլանիկի, Եմիլիայի, Իզմիրի, Տրապիզոնի, Այնթապի եւ Մուսուլի մէջ ալ կան օտար վարժարաններ որք Օսմանեան վարժարանաց կ'աջակցին հանրային կրթութեան յառաջագիմութեան համար :

Ամէն տարի Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Իր Անձնական գանձէն մեծամեծ գու-մարներ կը նուիրէ հանրային կրթութեան համար :

Փատիշահը ոչ միայն կարողութենէ զուրկ տե-ղերու Սիւպեան եւ Իպթիսաիյէ մանչերու եւ աղ-ջկանց վարժարաններու շինութեան եւ նորոգու-թեան հարկ եղած ստակը կուտայ , այլ եւ շարու-նակ կ'օգնէ դպրոցներուն , թէ՛ այն դրամական նը-պաստներով զորս կը շնորհէ մեծ թագաւորաց յա-տուկ առատաձեռնութեամբ , եւ թէ՛ ամէն կարգի նուէրներով ու աշակերտաց սահմանեալ պարգեւնե-րով , անոնց աշխատասիրութիւնն արծարծելու եւ եռանդը գրգռելու համար :

Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Իւր Վեհապոյն ուղղութեամբ այս բարիքները կը բաշխէ առհասարակ Իր բոլոր հպատակներուն առանց կրօն-քի խտրութեան :

Ինչպէս որ արդէն ըսինք — բայց երբ խնդիրը Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. ի վրայ է սքանչացումը կը ստիպէ զմարդ ըսածը կրկնելու — Իր բոլոր հպատակները Իրեն համար մէկ հայրենիքի զաւակ եւ կատարելապէս հաւատար են :

Ասոր համար երբ ամէն տարի Հրդաւյի-Շեռիֆի հանդէսին Ն. Կ. Վ. Կաղի Սուլթան Ապտ-իւլ-Հա-միտ Բ. Սթամպոլ կ'երթայ , ոչ-Մահմետական վար-ժարանաց աշակերտք եւ դասատուք քաղքին փո-ղոցներուն մէջ Ասոր անցքին վրայ շարուած եռան-դազին կը փառաբանեն զինքը :

Եւ այն Փատիշահը չօգ եաշու ջերմագին աղա-ղակները , որք Նորին Կ. Վեփառութիւն Սուլթանը :

Կ'ողջունեն այս առթիւ ինչպէս նաեւ ամէն ան-գամ որ Իր ժողովրդին կ'երեւնայ , տկար ապացոյց մ'է միայն այն անսահման երախտագիտութեան , զոր ժողովուրդը կ'զգայ իր Օգոստափառ Տիրոջ նկատմամբ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹՈՒՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ.Ի ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բովանդակութիւնը. — Վարչական գօնքօլ. — Հան-
րային պաշտօնային. — Հանգստեան քոչակի սնունդ. — Ա-
ռանց պաշտօնի պաշտօնային. — Կայսերական գրութիւն. —
Բանակի Երկրորդի. — Արժանեաց վարձատրութիւն. — Այցե-
լուքիւն գահակալաց ի Կ. Պոլիս. — Յարգանք առ Ն. Կ. Վ.
Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ. :

Եթէ Պետութեանց սպասարկութեանց կազմա-
կերպութեան զանազան ճիւղերուն մէջ Կայսերական
կամքին զեղած իծաղ յայտնութիւններն ուսումնասի-
րելէ ետքը ամբողջական ակնարկ մը ձգենք Օսման-
եան Կայսրութեան ընդհանուր վարչութեան վրայ,
Բարենորոգիչ Օգոստոսի առ Գահակալին բարեբաւարիկ
ձեռներէցութեան ամենափայլուն կերպով հաստատու-
ելին աւելի ազէկ կը տեսնենք :

Վարչական եւ Դատական պաշտօնէից բոլոր գոր-
ծերուն վրայ դրուած խիստ գծնթօլը Պետութեան
պաշտօնեայնեքը իրենց պաշտօնին ճիշդ սահմանին
մէջ կը պահէ եւ օրէնքին ճշգրիտ գործադրութեան
կը հսկէ :

Ամէն պաշտօնեայ, մեծ եւ պզտիկ, որոշեալ
թուականներու պարտաւոր է մանրամասն տեղեկա-
գիր մը պատրաստել իր չրջանակին մէջ ձեռք առ-
նուած միջոցներուն եւ ի գործ դրուած բարեփոխու-
թեանց վրայ :

Ասանկով ոչինչ կը վրիպի Տիրոջ աչքէն, ոչ այն
թերի բաները որք պէտք է ուղղուին եւ ոչ այն

գաղափարները որք արժանի են քաջալերութեան :

Իր Գերագոյն արդարութիւնը կամ կը վարձատրէ
եւ կամ կը պարտաւէ անպատճառ :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ. ի
պետութեան հաւատարիմ ծառայից համար ունեցած
հոգածութեան ապացոյց են այն հաստատութիւննե-
րը, որք հանրային պաշտօնէից վիճակին մէջ ան-
հուն բարեփոխութիւններ մտցուցին :

Պատերազմական Գործոց Նախարարութեան մէջ
ինայողական անտուկներ հաստատուեցան սպայից
եւ զինուորաց համար, որպէս զի բանակը վաշխա-
ռուներու թակարդներէն զերծ ըլլայ :

Զինուորական եւ քաղաքային հանգստեան թո-
շակի անտուկներ հաստատուեցան, որոնք Պետու-
թեան ծառայողներուն ծերութեան ատեն եւ կամ
անոնց այրիներուն եւ որբերուն կ'ապահովէ զիրենք
ամէն կարօտութենէ զերծ պահելու լիուրի բաւակա-
նացող թոշակներ :

Անպաշտօն պաշտօնեայք ազատած են այժմ այն
անստոյգ ու անձուկ վիճակէն, տարի մը առաջ հրա-
տարակուած կանոնադրութիւն մը կը սահմանէ այն
ամսականը, զոր իրաւունք ունին ստանալու իրենց
պաշտօնավարութեան ժամանակին համեմատու-
թեամբ : Բայց ինչ որ անուաւարելի է, ինչ որ
զրիչը անկարող է նկարագրել, այն ալ Ն. Կ. Վ.
Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ. ի անչափելի
զթութիւնն է :

Երբ ընտանիքի մը, զիւղի մը, գաւառի մը մէջ
աղէտ մը պատահի, Վեհապետը չ'սպասեր որ Իր
զթութիւնն հայցեն, Իր Կայսերական ողորմութիւնը

ազերսագիրները կը կանխէ եւ իր վեհանձնութիւնը կը չնորհէ աւելի որքան չի պիտի համարձակէին խնդրելու :

Քանի մը տարի առաջ Ասիոյ մի քանի Կուսակալութիւնները աւերող սովերու ատեն , Քրոսի , Այվալըզի երկրաշարժներու ատեն , Իւսկիւտարի , Օրթաքէօյի , Պէշիքթաշի , Սէլանիկի հրգեհներուն ատեն — ամենէն նշանաւոր աղէտները միայն կը յիշենք — չնորհիւ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի , այն Գերագոյն Մխիթարչին եւ Դարմանողին , այն պատուհաններու տխուր հետքերը շատ շուտ անհետացան :

Հրկիզելոց օգնութեան համար մշտակայ յանձնաժողով մը , առողջ չքաւորաց աշխատութիւն հայթայթելու եւ անկարներուն ապաստանարան մը տալու համար հաստատուած անկելանոցը , կատարեալ բարեկարգութիւն հիւանդանոցներու , որք գիտութեան վերջին արամադրութեանց համեմատ չինուած եւ ամէն տեսակ կատարելագործեալ գործիքներով օժտուած են , բոլոր այս բաներն ալ կ'ապացուցանեն թէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ինչ հոգածութիւն ունի բոլոր անոնց վրայ որք կը տառապին :

Եւ երբ հարկ է վարձատրել՝ իր առատաձեռնութիւնը գթութենէն պակաս չէ :

Այսպէս իր քաջ բանակին վրայ ունեցած սիրոյն փայլուն դրաւական մը տալու համար , Փատիշահը հրամայեց որ Բամազանի միջոցին (Օսմանցոց ծոմը) ամէն օր Կ. Պոլսոյ պահապնդին մէյմէկ վաշտերը երթան իփթարը երլարդի պալատն ընեն ու

Իր բարձր բարեգթութեան նշաններն ընդունին :

Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի ստեղծած շատ մը պատուանշանները , (նիշանը իմ-թիյազ) ոսկիէ եւ արծաթէ արհեստից միտալ , Կրէտէի միտալ (շիազաթ) , արժանեաց միտալ (շեֆազաթ) միմիայն կանանց յատկացեալ , պատիւ կը բերեն յաչս իրենց հայրենակցաց բոլոր անոնց որք նշանաւոր եղած են կամ իրենց առ Գահակալն ունեցած հաւատարմութեամբ ու անձնանուիրութեամբ կամ իրենց Կայսրութեան մատուցած ծառայութիւններովը եւ կամ այն բարիքներով , զորս մարդկութիւնն իրենց կը պարտի :

Արդարեւ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Խան չքաւականանար միմիայն իր հպատակաց արժանիքը վարձատրելով : Ուր որ արժանիք մը գտնէ կը պատուէ զայն , մինչեւ իսկ ուրիշ երկրի մէջ , բանաստեղծին հռչակաւոր խօսքին համեմատ համոզուած ըլլալով որ մարդկութեան վերաբերեալ բան մը անձանօթ մնալու չէ մարդու :

Ինչպէս որ բոլոր ազգերը հաւասար հիացում մը կ'զգան Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի համար , այնպէս ալ բոլոր արքայք եւ կոյսերք միաբանութեամբ կը խոստովանին Անոր ձիրքերը , տաղանքներն ու առաքինութիւնները :

Շուէտի արքային ու թագուհոյն , Աւստրիոյ-Հունգարիոյ Կայսերական իշխանին եւ Սթէֆանի արքիդքսուհոյն , Մօնթէ Նէկրոյի իշխանին , Էտիւպուրիի դուքսին , Գերմանիոյ Կայսեր եւ բոլոր այն արքայազուն իշխանաց ի Կ. Պոլիս այցելութիւններն , որոնք հետզհետէ եկան Վոսիորի հիառքանչ ափանց

վրայ Փատիշահին ճոխ հիւրընկալութիւնն ընդունելու, մէյմէկ ապացոյց են այն տիեզերական համաբաւոյն զոր կը վայելէ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի փառապանծ անունը:

Այս այցելութիւնները կ'ապցուցանեն միանգամայն թէ որքան մեծ է այն քաղաքական դերը զոր կը կատարէ Եւրոպայի մէջ այն մեծ Վեհապետը, որ Օսմանեան Կայսրութեան ճակատագիրը բռնած է իր քաջարի ձեռաց մէջ:

Օգոստափառ Փատիշահին այդ քաղաքականութիւնը բոլոր պետութեանց յարգանքն ու ակնածութիւնը կը պարգեւէ Թուրքիոյ:

Եւրոպայի կը շնորհէ հանդարտութիւն որչափ որ կրնայ ըլլալ զինեալ խաղաղութեան դրութեամբ:

Անցեալ Մարտ 13ին Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ ժողովուրդը, թէ՛ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի հպատակն ըլլալու բարեբաղդութիւնն ունեցողները եւ թէ՛ Օսմանեան հարուստ հիւրընկալութիւնը վայելող ամէն կարգի եւ ազգի օտարականք երախտագիտութեամբ եւ սիրոյ միեւնոյն եռանդով եւ նախորդ տարիներու չքեղութիւնը գերազանցող փայլով մը կը տօնէր այն Վսեմ Միապետին Ծննդեան 50րդ Տարեդարձը, որու պարտաւոր ենք Հայրենեաց վերածնունդը:

Բոլոր սրտերու խորէն աղօթք մը բարձրացաւ առ Աստուած խնդրելով Ամենաբարձրեալէն, իբր անհուն շնորհք, երկար ատեն պահել Թուրքիոյ այն Վեհապետը որու անունը բոլոր առաքինութեանց հոմանիչն ու խորհրդանշանն է:

Ներելի ըլլայ մեզ ալ միանալ Ն. Կ. Վ. Կազի

Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի միւս հաւատարիմ հպատակաց, յարգանք մատուցանելու համար իրեն մեր անալլայելի երախտագիտութեան եւ անսահման անձնութիւնեան հաւաստիքն, եւ խոնարհաբար դնել յոտս Սուլթան Խալիֆային գահոյից ի նշան պարտաւոր յարգանաց, այս աշխատութիւնն որ պտուղ է մեր մտածմանց եւ հսկմանց եւ որու մէջ ջանացինք արտայայտել այն անհուն երախտեաց եւ անսահման սքանչացման զգացումներն, որով լի է մեր հոգին վասն Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի:

Բարիզ, 15 Յուլիս 1893

	Երես
Զօն Պ. Էսուառ ըր Ժեօնի	5
» Տիրան պէյ Մարկոսեանի	7
Ուղերձ » » »	9
Զօն Ա. Փանոսեանի	11
Հրաւեր առ ընթերցողս բարգմանչէն	13
ԳԼՈՒԽ Ա. — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Խան Բ.	17
ԳԼՈՒԽ Բ. — Թուրքիա՝ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ- Համիս Բ.ի Գահակալութեան ասեճն	28
ԳԼՈՒԽ Գ. — Հանրօգուտ շինութիւնք. — Վաճառակա- նութիւն. — Ճարտարագործութիւն. — Երկրագործու- թիւն.	32
ԳԼՈՒԽ Դ. — Օսմանեան բանակն ու ծովային զօրութիւնն Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ. Խանի իշխանութեան օրով	79
ԳԼՈՒԽ Ե. — Հանրային կրթութիւնք Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլ- թան Ապս-իւլ-Համիս Բ. Խանի Գահակալութեան աս- եճն	95
ԳԼՈՒԽ Զ. — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Խան Բ. ի ընդհանուր վարչութիւնք եւ Կայսերական բաղաճականութիւնք	124

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ.

Քաղաքականություն. — Յառաջդիմութեանց դարը : — Մարդկութեան բարեբաւերներ : — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Խան Բ. — Բարեմասնութիւնք եւ առաքինութիւնք Ն. Կ. Վ. Եհափառութեան : — Խալիճայութիւն : — Իր զօրութիւնք :

17

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԹՈՒՐԹԻԱ՝ Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. Ի
ԳԱՀԱՎԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Քաղաքականություն. — Օսմանեան Կայսրութեան գեղեցկութիւնն ու հարստութիւնք : — Թուրքիա՝ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտի Գահակալութեան ասեմ : — Նոր կազմակերպութեան մը պէտքը : — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ. ի գործը :

28

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՆՐՈԳՈՒՏ ՇԻՆՈՒԹԻԽՆՔ. — ՎԱՀԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻԽՆ. —
ՃԱՐՏԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻԽՆ. — ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻԽՆ.

Քաղաքականություն. — Գիտութիւն եւ մարդկութիւն : — Մեծ գիւտեր : — Թուրքիոյ երկաթուղիներ : — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիտ Բ. ի շնորհիւ շինուած հաղորդակցութեան մեծ երկաթուղիներ : — Բուսնէի երկաթուղիներուն կեդրոնական եւրոպայի երկաթուղիներուն հետ միանալը : — Սելանիկի ապագայն : — Սելանիկ-Մանասքի գիծը : — Իզմիտ-Ենկիւրիի գիծը : — Եւրոպայի եւ Ասիայի զծերուն միացումը : — Իզմիր-Գասապա-Ալաշէհիւրի, Իզմիր-Այսքնի, Տիւնիսի, Պանսրմա-Գոնէայի, Պրուսա-Մուսանէայի, Մերսին-Ասանայի երկաթուղիներ :

— Սուրիայի եւ Պաղեստինի գիծը : — Ծրագրուած երկաթուղիներ : — Երկաթուղիներու առաւելութիւնը Օսմանեան հասարակածութեան համար : — Անտառներու շահագործութիւնը : — Հանրային հարստութեան մեծնալը : — Տասանորդներու աւելնալը : — Ներածութիւն եւ Արտահանութիւն : — Պոլսոյ գեղեցկացումը : — Առեւտրական սենեակ : — Օսմանեան առեւտրական ցուցարան : — Գործարանք եւ Գործասեղիք : — Զուրեմը ընկերութիւնը : — Թրամվայք : — Իսկիւսարի գեղեցկացումը : — Հանրային օգտակարութիւն ունեցող աշխատութիւնք ի Սելանիկ : — Այսրնի կուսակալութիւնը : — Պէյրութի նաւահանգիստը : — Իզմիս : — Էրէկլիի հանքերը : — Արտադրութեան խնդրանքներ : — Եփրատի ընթացքին կանոնաւորուիլը : — Պոլսոյ ապագայն : — Շեամարութիւնը, անոր անկումը : — Վերակենդանութիւնն ու արդի պայծառութիւնը : — Ներքին մահերու ջնջուիլը : — Մաքսային նոր սակացոյցներ : — Հողագործութիւնը : — Գիւղացին վաւարութեան ազատը : — Երկրագործական Դրամատն : — Տիպար ագարակներ : — Երկրագործական վարժարանք : — Զիւն ցուցահանդէս : — Անտառաբուծութիւն : — Կալուածային վարկ : — Օսմանեան ազգային վիճակահանութիւն : — Տիպար վառարան Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ. ի :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿՆ ՈՒ ԾՈՎԱՅԻՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆՆ
ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. ԽԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

Բովանդակութիւն. — Բանակ . — Թուրք զինուոր : — Զինուորական եւ բարոյական առաքինութիւնք : — Զինուորական կազմակերպութիւն : — Ասիպոյական ծառայութիւն : — Բանակ : — Հետեւակի ու Հեծելազօրք : — Համիսիյէ զօրագունդերը : — Թնդանօթաձիգք : — Կազմածք եւ զէնք : — Զինուորական վարժարանք : — Թուրքիոյ զինուորական զօրութիւնը : — Նաւասորմիդ : — Զրահուոր նաւասորմիդ : — Փայտաւեց նաւասորմիդ : — Ծովային կազմակերպութիւն : — Ծովային վարժարանք :

32

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. ԽԱՆԻ ԳԱԶԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Բովանդակութիւն. — Հանրային կրթութեան վիճակը 1876 էն առաջ : — Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ. ի բարեկարգութիւնները : — Հանրային կրթութեան վերակազմութիւնը : — Միւսիլան, Կարիսիյէ, եւ Ռիւշիյէ վարժարանք : — Իսսիյէ եւ Սուլթանիյէ վարժարանք : — Կալաթա Սեւայի Լիսէն : — Միլիիյէ եւ Հուզուզի վարժարանք : — Աշայիի վարժարանք : — Աղջկանց Օսմանեան վարժարանք : — Կայսերական Համալսարանք : — Բարձրագոյն կրթութեան եւ մասնաւոր վարժարանք : — Վարժապետական դպրոցներ : — Համիսիյէ վարժարանք : — Լեզուագիտական վարժարանք : — Գեղարուեստի վարժարանք : — Գեղարուեստական վերակենդանութիւն : — Քաղաքագիտական բարձրագոյն ուսման վարժարանք : — Միսրիկներ : — Կ. Պոլսոյ Մասնադարանները : — Յունական վարժարանք : — Հայկական վարժարանք : — Հրէական վարժարանք : — Օսար վարժարանք ի Թուրքիա : — Ն. Կ. Վ. Սուլթանի առաստանները :

95

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ն. Կ. Վ. ԿԱԶԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ. Ի ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բովանդակութիւն. — Վարչական գոյք : — Հանրային պաշտօնային : — Հանգստեան բոլորի սնունդ : — Առանց պաշտօնի պաշտօնային : — Կայսերական գրութիւն : — Բանակի երկրագործ : — Արժանեաց վարձատրութիւն : — Այցելութիւնք գահակալաց ի Կ. Պոլիս : — Յարգանք առ Ն. Կ. Վ. Կազի Սուլթան Ապս-իւլ-Համիս Բ. :

124

6262

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001980

